

על ארץ

ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות
גיליון יט (כסלו תשע"ז)

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

עורך ראשי

ד"ר ראובן גפני

מערכת

פרופ' חיים בן דוד

ד"ר חגי משגב

ד"ר תמי קמינסקי

מזכיר המערכת

ד"ר מאיר מוניץ

©

כל הזכויות שמורות

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

המכללה האקדמית הרצוג

אלון שבות 9043300

טל' 02-9937333

פקס' 02-9932796

דוא"ל tvunot@herzog.ac.il

ISSN 0793-5315

תוכן העניינים

5	כתובת 'שבת' ומערכת המסתור של חורבת קיסי (Qisi) – לזיהויו של יישוב עלום שם בגליל התחתון – זאב ח' ארליך (ז'אבו) וינון שבטיאל
25	מחשיכין על התחום – דיון בסוגיה תלמודית מתוך ממצאי החפירה הארכאולוגית בחורבת עמודים שבגליל – אורן זינגבוים
37	השפעת הראליה הארץ ישראלית על פירושי רמב"ן לתורה – יהונתן יעקבס
57	בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני – יוסף סטפנסקי
91	הנוכחות היהודית בעיר לוד בשנים 1886-1947 – בנימין פוריס
113	"מבלעדי לא תדעו כלל מאורחות חיי": מכתבי נעמי שפירה – חובשת ורוקחת בגליל, 1911-1913 – ימימה חובב

הערות ותגובות

143	עין דור ושלשת הנפת – תגובה למאמרו של חיים לחמיש – יואל אליצור
147	בין קרקוב לקבר רחל: עוד על תכנית בית הכנסת של מאיר בן אורי בכפר עציון, 1945 – ראובן גפני
149	תקצירים

בקשה לשולחי מאמרים

- א. כל מאמר הנושק להיבטים שונים של זיקת מקורות ישראל לארץ ישראל יתקבל בברכה ויעבור שיפוט כמקובל.
- ב. נא לא לשלוח מאמר שהתפרסם או שעומד להתפרסם באכסניה אחרת.
- ג. הכותבים מתבקשים לערוך ולהתקין את מאמריהם על פי נוהלי ההתקנה של הוצאת מכללת הרצוג – תבונות. נהלים אלה התפרסמו ב**על אתר** טו, תשס"ט, עמ' 119-128. ניתן למצוא את קובץ נוהלי ההתקנה גם באתר האינטרנט של ההוצאה לאור (http://www.herzog.ac.il/tvunot/fulltext/al-atar15_staff.pdf).
- ד. נא לציין מקורות מלאים לכל מובאה במאמר, כולל פירוט ביבליוגרפי מלא.
- ה. נא לצרף תקציר לכל מאמר (עד מאה וחמישים מילים).
- ו. תוכן המאמרים המתפרסמים בביטאון הוא על אחריות כותביהם בלבד.

המשתתפים בגיליון זה:

פרופ' יואל אליצור, עפרה, ד"ר מזרח בנימין (yoel.elitzur@mail.huji.ac.il). זאב ח' ארליך (ז'אבו), עפרה, ד"ר מזרח בנימין. ד"ר ראובן גפני, המחלקה ללימודי ארץ ישראל, המכללה האקדמית כנרת (gafni.reuven@gmail.com). אורן זינגבום, מושב נוב, ד"ר צפון הגולן (zingnov41@gmail.com). ד"ר ימימה חובב, המכון לחקר מדעי היהדות ומדינת ישראל, אוניברסיטת אריאל; מכללת הרצוג (ymbc@mail.huji.ac.il). ד"ר יהונתן יעקבס, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן (yonyy29@gmail.com). יוסף סטפנסקי, ת"ד 1298, צפת (stepansky@bezeqint.net). בנימין פוריס, ת"ד 8113, לוד (benjaminporis@gmail.com). ד"ר ינון שבטיאל, המכללה האקדמית צפת ומלח"ם (yinon1950@gmail.com).

בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני

הקדמה – אשכנזים בצפת לפני העלייה החסידית

על יהודים אשכנזיים בצפת (כמיעוט בקהילה היהודית שם) יש רמזים כבר מסוף המאה השלוש עשרה לספירה, בהקשר לפולמוס על כתבי הרמב"ם.¹ במאה השש עשרה התקיימה בצפת קהילה אשכנזית שבראשה עמד ר' יהודה אברלין (אשתו רחל האשכנזית הייתה דמות ידועה בפני עצמה) ושבירותה בית כנסת המוזכר במקורות ההיסטוריים.² ר' יוסף קארו נשא לאישה בערוב ימיו את בתו של הדיין האשכנזי ר'

* מאמר זה מוקדש לכבודו של הרב חיים ריפל מצפת, מגיד שיעור ורב בית הכנסת 'מניין יחדיו', צאצא של הרב חיים מצ'רנוביץ (ה'באר מים חיים'), לכבוד הגיעו לגיל שיבה ולרפואתו. אני מבקש להודות למוסדות ולאנשים הבאים, אשר תרמו רבות בהגשת מידע למאמר זה: למוזאון בית המאירי בצפת ולדבורה קרמון מנהלת הארכיון שם; לד"ר רבקה אמבון (עמוקה), שחלקה עמי את הידע הרחב שלה על צפת במאה התשע עשרה כולל קטעים ממפקדי מונטיפיורי שטרם פורסמו; לחוקר חסידות צ'רנוביל הרב חיים ידידיה ברייש (בני ברק), שחלק אתי כמה תובנות חדשות על תולדות חצרות החסידים בצפת; לארכיטקט ישראל לי (צפת), אשר נידב את המידע שברשותו; לראובן סופר (חברת 'סופר מיפוי') על סרטוט מפת בתי הכנסת; ל'זקני צפת': הרב פנחס זילברמן, בנימין גייגר, נחום ברזל, אלי צביאלי, שלמה רוזנפלד, יצחק גייגר ז"ל ומאיר מנדלסון ז"ל; לבעלי הידע: זאב פרל (צפת), אשר גרוסברג (ירושלים), חיים סידור (ירושלים), אסף ברלינסקי (צפת), הרב גבריאל מרזל (צפת), משה כהן (צפת), אריה סימנה (צפת), הרב יעקב בלוגרוינד (צפת), ד"ר אריה מורגנשטרן (ירושלים), רוני לוסטיג (המוזאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית – צפת), ד"ר אבי האופט ואליעזר האופט (צפת), אליהו אוחנה (צפת) וחנה שופן (ארכיון ראש פינה). מאמר זה הוא ראשיתו של מחקר שצריך להמשיכו ולהשלימו. אני מודה גם לד"ר ראובן גפני מהמכללה האקדמית כינרת שעודדני לרכז את החומר ולפרסמו במסגרת כתב עת זה. למידע ראשוני וחלקי על בתי הכנסת החסידיים בצפת ראו: י' סטפנסקי, 'העלייה החסידית לצפת במאות ה-18 וה-19 ובתי הכנסת שנבנו בעקבותיה', **מחקרים חדשים של הגליל וסביבותיו – הכנס ה-17, המכללה האקדמית תל-חי** (חוברת תקצירים), 2015, עמ' 41.

1. ראו: נ' שור, **תולדות צפת**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 35.
2. ראו למשל: **ספר החזיונות – יומנו של ר' חיים ויטאל**, מ"מ פיירשטיין (מהדיר), ירושלים תשס"ו, עמ' 77.

זכריה זכסיל אשכנזי,³ וגם ר' יצחק לוריא (האר"י), שהיה חצי אשכנזי מצד אביו, נקשר על פי כמה מקורות לכמה ממנהגי הקהילה ובית הכנסת שלה.⁴ בראשית המאה השבע עשרה עדיין הייתה קיימת קהילה אשכנזית בצפת, כפי שמעיד ר' ישעיהו הלוי הורוויץ (השל"ה הקדוש).⁵ יש להניח שגם בהמשך המאה השבע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה המשיכו לגור בצפת יהודים אשכנזיים, אם כי כמיעוט קטן בקרב הרוב הספרדי (שהוא עצמו הורכב מעדות שונות – ספרדים, מוסתערבים, מוגרבים וכו').

בתי הכנסת האשכנזיים עד לרעש הגדול בשנת תקצ"ז (1.1.1837)

החל מאמצע המאה השמונה עשרה לספירה התחילו להגיע לצפת כבודדים חסידים מתלמידי הבעל שם-טוב (אשר נפטר בשנת 1760). ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזין, אשר עלה לארץ ישראל יחד עם החסידים ר' נחמן מהורודנקה (סבו של ר' נחמן מברסלב) ור' מנדל מפרמשלאן, שהה בצפת עם אשתו כשבעה חודשים בשנים 1764-1765 ותיאר בפרוטרוט את העיר ומנהגי היהודים היושבים בה. מדבריו עולה שעם תחילת בואם של העולים האשכנזיים הם קיבלו את בית הכנסת הספרדי על שם ר' יוסי בנאה (שכנראה נעזב לאחר שנפגע ברעידת האדמה של 1759) להתפלל בו כמנהגם, אך הניסיון לא צלח ("נתפרדה החבילה"), והאשכנזים הצטרפו בסופו של דבר למניין הספרדים ב"בית הכנסת הגדולה" (היום – בית הכנסת אבוהב).⁶ נראה שרק לאחר בואה של קבוצת החסידים הגדולה בראשותו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק,⁷ שהגיעה לצפת בשנת 1777, ולאחר כשנה או שנתיים שבהן התפללו החסידים "בבית יוסף", הצליחו בני הקהילה החסידית לבנות לעצמם בית כנסת חדש, כפי שהעיד ר' ישראל מפולוצק, מראשי הקבוצה: "...וכעת אנו מתפללין בבית יוסף. ויש כאן שלושה בתי כנסיות בנויים והרבה בתי כנסיות חרבים. ועוד בונים לנו ביהכ"נ חדש. והתפילה היא במקום שיסד האריז"ל".⁸ לדעתנו, ר' ישראל מפולוצק התכוון

3. ראו: ר"י ורבלובסקי, **ר' יוסף קארו – בעל הלכה ומקובל**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 99.
4. למשל, האר"י היה מתפלל בשושן פורים בבית הכנסת האשכנזי, שבו לא אמרו את תפילת 'על הניסים' שנהגו לומר בבתי הכנסת הספרדיים.
5. ראו: 'אגרת ר' ישעיהו הלוי הורוויץ', בתוך: א' יערי, **אגרות ארץ ישראל**, רמת גן 1971, עמ' 216.
6. ראו: 'מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזין', בתוך: א' יערי, **מסעות ארץ ישראל**, גבעתיים 1976, עמ' 413. על פי תיאורו, בערבית של מוצאי שבת נהגו האשכנזים להתפלל יחד בשרידי בית הכנסת האר"י הספרדי, שגם הוא נפגע ברעש 1759 ובאותם ימים החלו בשיפוצו (שם, עמ' 400).
7. ראו: מ' אלטשולר, **הסוד המשיחי של החסידות**, חיפה-לוד תשס"ב.
8. 'אגרת ר' ישראל מפולוצק', בתוך: יערי (לעיל, הערה 5), עמ' 313. נראה שהעולים החסידים קיבלו את בית המדרש 'בית יוסף' לשימושם (מפאת מיעוט המתפללים הספרדיים בו בעקבות רעש

לבית הכנסת המכונה היום 'האר"י האשכנזי', שנבנה כבית כנסת חדש בחקל התפוחין הקדישין (שדה התפוחים הקדושים) שהיה אז עדיין מגרש פתוח, ובו על פי המסורת הצפתית היה האר"י מקבל את השבת.⁹ אם נכון הדבר, אזי בית הכנסת האר"י האשכנזי הוא בית הכנסת החסידי העתיק ביותר בארץ ישראל. רק שנים אחדות לאחר מכן ייבנה בית הכנסת החסידי שמעל ביתו של רמ"מ מוויטבסק בטבריה (היום בית הכנסת 'קרלין-סטולין'), לאחר שרמ"מ עבר אליה עם חלק מחסידיו בעקבות סכסוכים קשים שהיו בין הקהילה החסידית לבין יתר תושבי העיר צפת. בית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת המשיך לשמש את החסידים שנשארו בעיר, ובשלב מסוים (ראשית המאה התשע עשרה?) שופץ המבנה שמדרומו, שעד ל-1765 – ימיו של ר' שמחה בן יהושע מזאלאזיץ – היה מוכר כבית הכנסת 'גריגוס' (עולי יוון הרומניוטים – הקהילה היהודית האירופאית הוותיקה). מעתה כונה המבנה 'בית מדרש האר"י' או 'בית המדרש הגדול' (ולעתים – 'בית המדרש החדש'), שבו נהגו ללמוד וגם להתפלל בבית כנסת זה, על פי המסורת הצפתית המתועדת היטב, ניצל הרב שמואל הלר – מי שיהיה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה המנהיג הדתי החשוב ביותר בקהילה האשכנזית של צפת – כשעמד מתחת למשקוף הפתח בזמן מנחה עת שאירע הרעש הגדול בכ"ד בטבת תקצ"ז (1.1.1837).¹⁰ בשנת 1833 הגיע לצפת הרב אברהם דב מאוורוץ' (1768 [בערך]-1840). נראה שלאחר הגיעו הוקם בית הכנסת הקרוי על שמו, הקיים עד היום (היום מתפללים בו ותיקי צפת ספרדיים, המחזיקים את המקום למופת). לפי המסורת הצפתית, חלקו המרכזי של בית הכנסת באזור שבו עמד הרב בעת הרעש הגדול לא נפל, והוא קיים כפי שהיה ללא שינוי עד היום. הרב דב מאוורוץ'

9. 1759?), או שקיבלו בבניין חדר נפרד למניין אשכנזי. החסידים הקפידו כבר אז להתפלל ב'נוסח האר"י', וגם בזאת נבדלו מהקהילה הספרדית המקומית.

9. ראו: י' סטפנסקי, **שדה התפוחים הקדושים – בית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת**, ירושלים תש"ע, עמ' 38; הנ"ל, "שדה התפוחים הקדושים" בצפת, בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **הגליל וצפון הארץ**, ירושלים 2011, עמ' 108-114. תיאור המגרש והקשר שלו לאר"י מופיע אצל ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ (לעיל, הערה 6, עמ' 412). לדעתנו, בית הכנסת 'גריגוס', שבזמנו של ר' שמחה היו מתפללים בו מנחה בערב שבת, ובזמן האר"י היו יוצאים ממנו אל המגרש הסמוך – "השדה", שבו היה האר"י מקבל את השבת "עם כל הקהל שבצפת", עמד על מקומו של 'בית מדרש האר"י' הקיים היום מדרום לבית הכנסת האר"י האשכנזי. אך יש הטוענים שבית הכנסת 'גריגוס' – המוזכר גם במקורות המאה השש עשרה – עמד במקום בית הכנסת האר"י עצמו; ויש הטוענים שבאתר בית הכנסת האר"י, או לחלופין באתר בית מדרש האר"י, עמד בית הכנסת של הקהילה האשכנזית של המאה השש עשרה; ראו, למשל, עדותו של ר' רחמים יוסף אופלטקה משנת 1876, הכותב: "ויש אומרים ששם [בבית הכנסת האר"י האשכנזי] היה מתפלל בימים נוראים בנוסח אשכנז" ('מסע ר' רחמים יוסף אופלטקה מירושלים למירון', בתוך: יערי, לעיל, הערה 6, עמ' 632).

10. ראו: סטפנסקי, **שדה התפוחים הקדושים – בית הכנסת האר"י** (לעיל, הערה 9), עמ' 39, 57-59.

הנהיג את הקהילה היהודית בצפת בשנותיה הקשות ביותר, בזמני פרעות 1834 ו-1838 ולאחר רעידת האדמה ההרסנית של שנת 1837.¹¹

בשנת 1809 התחילו להגיע לצפת הפרושים, תלמידי הגאון מווילנה. עד לרעש הגדול – המשבר שבעטיו עזבה קהילת הפרושים כמעט כולה לירושלים – הצליחו הפרושים להקים כמה בתי כנסת ובתי מדרש, או לפחות בית כנסת אחד מרכזי וכמה בתי מדרש נוספים. על פי שתי עדויות היסטוריות, אלה היו בשכונת הפרושים שנוסדה בחלק הנמוך הצפוני-מערבי של הרובע היהודי, מתחת לרובע הספרדי, סמוך לכניסה הצפונית לעיר באותה תקופה. כיום זהו מדרון שחלקו הגדול אינו בנוי, מעל לבית העלמין הצבאי, אך מקומם המדויק של בתי הכנסת ובתי המדרש הללו אינו ידוע. העדות האחת היא של ר' נתן שטרנהרץ מנמירוב, תלמידו של ר' נחמן מברסלב, שהיה בצפת בשנת 1822, ועם בואו לעיר תיאר בהתרגשות רבה את המפגש עם הפרושים ששכנו סמוך לשער העיר:

ביום... כ"ד סיון, באנו לצפת... וכשבאנו אל ההר הקטן הסמוך לשער העיר ששם משליכים המשאוי מהחמורים ונושאים אותה על ידי בני אדם לתוך העיר... יצאו תיכף אנשים לקראתנו... והיה עליהם שמחה וחדוה גדולה כשראו אותנו, ואלה האנשים היו מהפרושים, כי הפרושים דרים סמוך לשער העיר... ונכנסתי לבית רבי ישראל [משקלוב]... ונכנסתי בתענית לצפת, ותכף נתנו לי שם קאווע וסיפרתי לרבי ישראל כל המעשה ונתתי לו האגרת וגודל השמחה שהיה עליהם אין לשער... נודע הדבר בכל העיר בין אנשי פולין שלנו... שנמצאו שני אנשים שבאו עתה לארץ הקודש אשר זה סמוך לשנתיים לא באה שום אדם לשם...¹²

העדות השנייה היא של ר' מנחם מנדל מקמיניץ, שהגיע לצפת בשנת 1833:

העיר הק' צפת היתה אז (קודם הרעש...) עיר גדולה... על כולל הפרושים היה ממנה הרב הגאון ר' ישראל [משקלוב]... והבתים נבנו מדרגות מדרגות... והנה רחוב הראשון הוא רחוב הפרושים, ואחר כך למעלה הספרדים, ואחר כך למעלה החסידים, וכל זה בצד ההר נגד הר תבור... וקבעתי דירתי בצפת ברחוב הפרושים בחצר של ר' זלמן כהן. וברחוב הזה יש בה"כ ובה"מ ובית המרחץ... ומפני שבשנה שעברה היה שם שלג עשרה ימים, על כן נתקלקלו האתרוגים והיו ביוקר...¹³

11. על הרב אברהם דב מאוורוץ' ראו: ד' אסף, 'מוולין לצפת – דיוקנו של אברהם דב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה', **שלם** ו, תשנ"ו, עמ' 223-279. על הצלת בני קהילתו ברעש תקצ"ז ראו למשל: (ללא שם מחבר), **ענף עץ אבות – כולל קורות עיה"ק צפת, מירון והגליל העליון**, ירושלים תשל"ב, עמ' ריט.

12. נ' שטרנהרץ, **ימי מוהרנ"ת – סדר הנסיעה לארץ ישראל של רבי נתן מברסלב** ב, ירושלים תרס"ד, סעיף קלד, עמ' רמט-רג.

13. ר' מ"מ מקמיניץ, **ספר קורות העתים לישורון בארץ ישראל**, ירושלים תרצ"א, דף ח ע"א-ע"ב.

ואולם, קיימת גם עדות – אמנם מאוחרת – על קיומו של בית כנסת הפרושים דווקא במעלה ההר, בלב השכונה החסידית. כך כותב צבי הרכבי, נצר למשפחה שעלתה עם הפרושים לצפת, בשנת תשי"ג (1953): "בבואם לא"י [בשנת 1819] התיישבו ר' גרשון [הרכבי] ואשתו בצפת... ר' גרשון הקים ותמך בבית המדרש ללומדי תורה – הוא בית מדרש ע"ש הגר"א, שבו התרכזו תלמידי הגאון – הפרושים – שעלו לצפת. חורבת בית המדרש קיימת בצפת עד היום...". ובהערת שוליים (שם):

בית המדרש שיסדו הגר"ה [גרשון הרכבי] נתקיים עד תחילת המלחמה העולמית הראשונה, שמאז היה שומם וסופו חרב. לאחר רעש תקצ"ז עזבו הפרושים את צפת ובבית המדרש התפללו בעלי מלאכה, אנשי ה'פאריין', שלא שכחו את זהותו. בקיץ תשי"א עלה בידי למצוא בעזרת ר' דב זילברמן את חורבת בית המדרש מול בית הכנסת לחסידי סדיגורה. משרד הדתות עומד כעת להכריז עליו כעל הקדש, ויש תקווה שייבנה על תלו לזכר מקומו הראשון.¹⁴

שרידי בית הכנסת סאדיגורא קיימים עד היום ב'גן הקסום' בלב הרובע היהודי; ויש מזקני צפת שעדיין זוכרים את דבר קיומו של בית הכנסת 'בעלי מלאכה' (מוכר גם כ'בעלי-עגולה שיל' ביידיש),¹⁵ שהיה קיים באזור שבו יש היום גינה קטנה מול חזית בית הכנסת סאדיגורא. דומה, אם כן, שלפנינו אחד מבתי המדרש המוקדמים ביותר של הפרושים, שנוסד על ידי ר' גרשון הרכבי מנובהרדוק בראשית שנות העשרים של המאה התשע עשרה, ואולי אף שימש את מעט הפרושים שנשארו בצפת אחרי הרעש במהלך המאה התשע עשרה, עד להפיכתו לבית כנסת ששימש את 'בעלי המלאכה'. אם כן הדבר, קהילת הפרושים בצפת השתרעה על שטח גאוגרפי רחב יחסית ו'תקעה יתד' גם בקרב השכונה החסידית שמעל השכונה הספרדית.

רבי מנחם מנדל מקמיניץ בספרו **קורות העתים**, בפרק העוסק בתיאור התנפלות הפלחים על יהודי צפת בשנת 1834, מזכיר סדרה של בתי כנסת ובתי מדרש שנפגעו בפוגרום. מלבד בית המדרש המרכזי של הפרושים (שבראשו עמד ר' ישראל משקלוב, ושעמד ככל הנראה במדרון ההר, למטה מהשכונה הספרדית), שאליו ברחו היהודים בראשית הפרעות, הוא מזכיר בהמשך:

14. צ' הרכבי, **לחקר משפחות – א) משפחת משכיל-לאיתן ב) משפחת הרכבי**, ירושלים תשי"ג, עמ' 29.

15. מפי בנימין גייגר, 16.2.2015. גייגר סיפר ש"כאן התפללו אנשים פשוטים: בעלי-עגלות, חמרים וכדומה, כאלה שהיו צריכים לקום מוקדם בבוקר וללכת לעבודה... כמו חיים יענקל. נוסח בית הכנסת היה כביתר בתי הכנסת החסידיים [נוסח ספרד, ולא נוסח אשכנז של הפרושים, י"ס]. מיקום בית הכנסת היה מול סאדיגורה". בית הכנסת תואר גם על ידי הרב אברהם זיידה הלר: "בית מדרש מיוחד במינו... 'פריין' זה בעברית אגודה, כלומר של בעלי מלאכה... התפללו בהשכמה גדולה כי היו אנשי עבודה ועמל... סנדלרים, חייטים, כל מיני מלאכות שהיו בידי היהודים בעיקר..." (עדות א"ז הלר, ארכיון בית המאיר).

...ועוד כמה בתי מדרש הרסו עד היסוד בה, וגם בית מדרש של הרב דק"ק ווצלצ'סק... בית הכנסת הרבני המופלג מ' דוד ממאהלעב... ובאנו לבתי הכנסת (שי"ג בתי כנסת היו בצפת) כי היו שם לערך חמש מאות ספרי תורה... ויהי בבואנו שמה, ונראה גודל החורבן והשממה... שכן עשו בכל בתי הכנסת...¹⁶

מכל הנאמר עד כה עולה, שעד לרעש הגדול של 1837 מוכרים לנו בוודאות שלושה בתי כנסת אשכנזיים-חסידיים הקיימים עד היום (האר"י האשכנזי, בית מדרש האר"י ובית הכנסת של הרב אברהם דב מאוורוץ'), ולפחות חמישה בתי כנסת ובתי מדרש נוספים (חלקם חסידיים וחלקם של הפרושים) המוזכרים במקורות התקופה (בית כנסת ובית מדרש ברחוב הפרושים, בית המדרש הפרושי שתמך בו גרשון הרכבי, בית מדרש של הרב דק"ק וואלצ'ישק ובית הכנסת של מ' דוד ממאהלעב) – שאת מקומם יש עדיין לאתר. על כל אלה יש להוסיף את חמשת בתי הכנסת הספרדיים (ר' יוסף קארו, ר"מ אלשיך, בית הכנסת אבוהב, הצדיק הלבן והאר"י הספרדי) – ומכאן המספר המוזכר אצל רמ"מ מקמיניץ: י"ג בתי כנסת שהיו בצפת בשנות השלושים של המאה התשע עשרה. יחד עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שעוד לפני הרעש הגדול ב-1837 נוסדו כמה בתי מדרש נוספים, שהפכו עם הזמן לבתי כנסת ידועי שם. לגבי בית הכנסת טאלנא, למשל, יש דעה שהוא נוסד עוד לפני שנת ת"ר (1840), אולי אפילו לפני הרעש.¹⁷ אין גם להוציא מכלל אפשרות שחסידי חב"ד הספיקו להקים כולל בצפת (עם בית כנסת?). מכל מקום, בית הכנסת האר"י האשכנזי שימש בכל העת ההיא כבית הכנסת המרכזי לקהילה החסידית הצפתית. בבית כנסת זה התפלל בוודאי ר' נחמן מברסלב בזמן הקצר ששהה בצפת בחודש אדר ב תקנ"ט (1799), ובו התפללו גם ר' שלמה אייבשיץ (המכונה ה'לבושי שרד' על שם ספרו; נפטר ב-1810) ור' חיים טירר מצ'רנוביץ (רבה הראשי של בוטושאני, המכונה ה'באר מים חיים' על של ספרו; נפטר ב-1816), אשר עלו לצפת בסוף חייהם. עד היום מצביעים זקני צפת על מקום ישיבתו של ר' חיים מצ'רנוביץ מאחורי הפינה הצפונית-מזרחית של הבימה – שנסגרה בפני הציבור כאות של כבוד לזכרו.

16. **ספר קורות העתים** (לעיל, הערה 13), דף ג ע"ב - ה ע"א. "הרב דק"ק ווצלצ'סק" הוא כנראה האדמו"ר אריה יהודה לייב הלוי (סג"ל) בר' שלום הלוי מוולוטשיסק, אשר נפטר בצפת בשנת תר"י (1850) ונקבר בה במערת הרב אברהם דב מאוורוץ'. יהודים ממאהליב ומוולוטשיסק שהיו בצפת באמצע המאה התשע עשרה מוזכרים במפקדי מונטיפיורי משנת 1849 (ח"נ שיף, 'הדמוגרפיה של הקהילה האשכנזית בצפת: מפקדי מונטיפיורי בשנת תר"ט (1849)', **קתדרה** 146, תשע"ג, עמ' 89).

17. ראו: א' ברלינסקי, **קונטרס מנהגי החסידים בעיה"ק צפת**, צפת תשע"ד, עמ' כג.

בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאה התשע עשרה

רעידת האדמה הגדולה בצפת ב-1.1.1837 הייתה הרסנית במיוחד. כל בתי הכנסת ברובע היהודי נפגעו. רובם כנראה נהרסו לגמרי, אך על פי המסורת הצפתית אחדים מהם (כמו בית הכנסת האר"י האשכנזי, בית הכנסת אוורוק', בית הכנסת אלשיך ובית הכנסת אבוהב) נפגעו רק באופן חלקי והצליחו לחזור ולתפקד תוך שנה או שנתיים, כפי שמעידים המקורות ההיסטוריים של השנים 1837-1840 (למשל, תיאורי צפת של א' רובינסון ושל אליעזר הלוי, יומנה של יהודית מונטיפיורי ועוד). אף שבעקבות חורבנה של צפת הפכה ירושלים למרכז היהודי הגדול בארץ ישראל, משנות הארבעים של המאה התשע עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה עדיין הגיעו לצפת כמה אלפי עולים מארצות אירופה ונוסדו עשרות בתי כנסת ובתי מדרש ('קלויז') אשכנזיים, רובם ככולם חסידיים, שהשתייכו לחצרות של אדמ"ורי החסידויות השונות באירופה. רוב העולים הגיעו מארצות המונרכיה האוסטרו-הונגרית (שכללה את מחוזות גליציה, ווהלין, סלובקיה, הונגריה ואזורים נוספים), מאוקראינה, מפולניה, מרוסיה ומרומניה והצטרפו לכוללים שונים שהתייחסו לארצות מוצאם. מארצות אלו הגיעה גם התמיכה הכספית – 'החלוקה'. מקורות המאה התשע עשרה מעידים שהקהילה האשכנזית – ברובה הגדול חסידית – הפכה לרוב בקרב אוכלוסיית יהודי צפת, כשני שלישי ממנה ויותר. מכאן וחמש מאות יהודים שנמנו בצפת בשנת 1839 אחרי הרעש (מתוכם – כשש מאות אשכנזים), הגיעה האוכלוסייה היהודית בצפת בסוף המאה התשע עשרה לכדי שבעת אלפים נפש, מתוכם כחמשת אלפים אשכנזים.¹⁸ רבים מבתי הכנסת שלהם מוזכרים במקורות התקופה, אך טרם נערך מחקר המרכז ברשימה אחת את כל בתי הכנסת ובתי המדרש שהתקיימו בצפת בתקופה זו. נראה שעד שנות השבעים של המאה התשע עשרה, ועד בכלל, נוסדו מעל עשרים בתי כנסת ובתי מדרש חדשים שנתמכו על ידי הכוללים השונים. זאת על פי עדותם של ר' רחמים יוסף אופלטקה משנת 1876: "[לעדת האשכנזים...] ששה ועשרים בתי מדרשות. ובתוכם ביה"כ מכוון נגד מירון, שקבלה בידם ששם האר"י החי זיע"א היה מקבל שבת..."¹⁹ ושל מנחם מנדל

18. ראו: שור (לעיל, הערה 1), עמ' 204-206, 214-215; שיף (לעיל, הערה 16), עמ' 70. על הקהילה החסידית בצפת במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ועל המניעים לעליית החסידים לארץ ישראל בכלל ולצפת בפרט ראו: צ' קובץ, 'העלייה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה הי"ט', **קתדרה** 9, תשל"ט, עמ' 194-198; נ' קרלינסקי, 'החברה החסידית של צפת במחצית השנייה של המאה הי"ט כחברת מהגרים', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** טו, תשנ"ט, עמ' 151-196; שיף (לעיל, הערה 16), עמ' 70, 98-99; ר' אמבון, **הרב שמואל הלר (1803-1884) ומקומו בקהילה היהודית בצפת**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2016; ר' מרום, **קהילת צפת תרמ"ב-תרע"ז (1881/2-1917)**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1997.

19. 'מסע ר' רחמים' (לעיל, הערה 9).

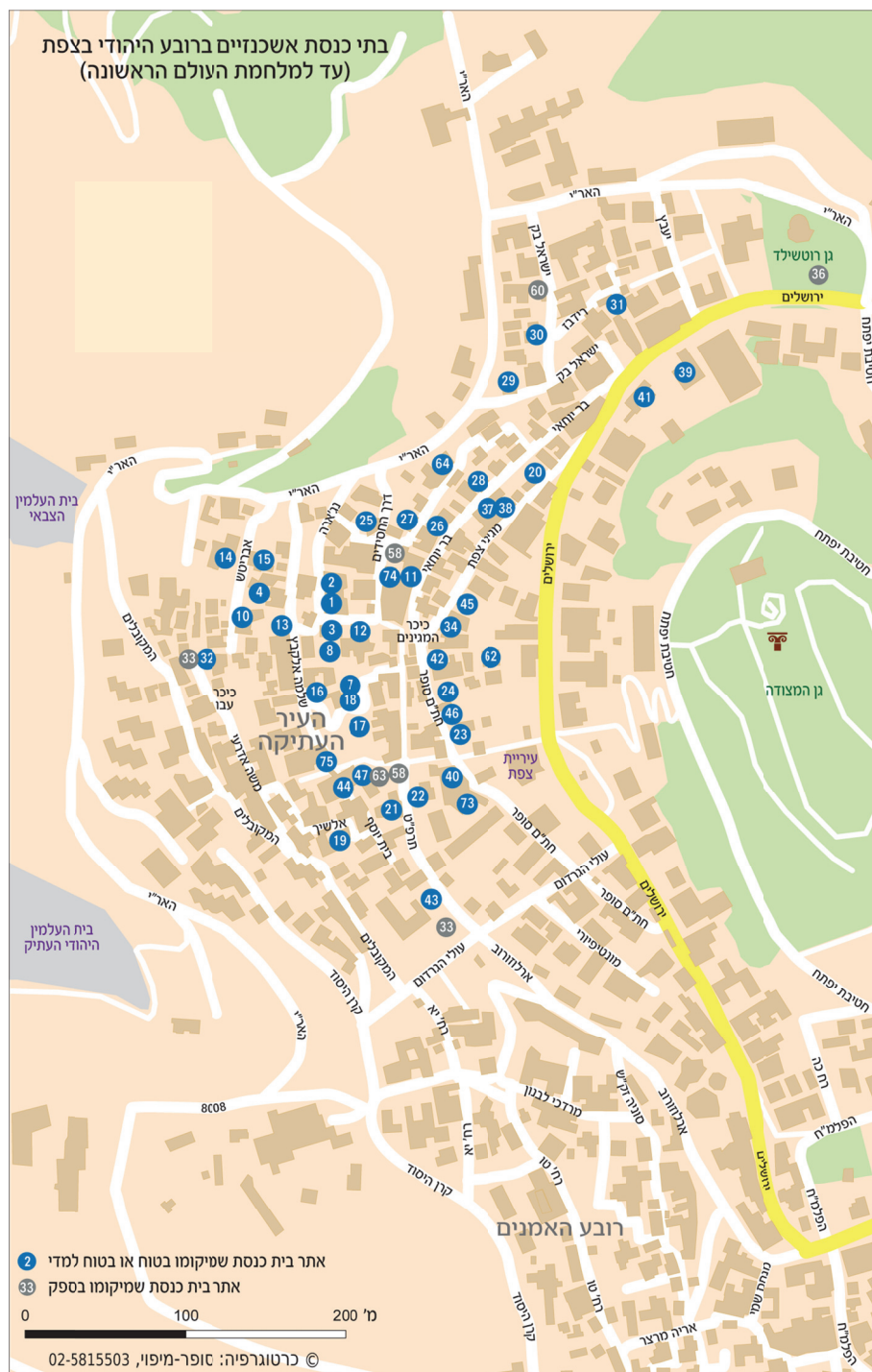
איילבום, המונה עשרים וחמישה "בתי מדרשות וקלזין... לבד מבתי כנסיות ובתי מדרשות הישנים"²⁰. בסוף התקופה, לפני מלחמת העולם הראשונה שבה חוותה צפת משבר קשה, כבר מוזכרים "64 בתי כנסיות"²¹.

רשימות בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה

בראשית שנות השמונים של המאה העשרים התחיל הסופר וחוקר צפת יחזקאל המאירי (1934-1989) במלאכת הרכבת רשימות בתי הכנסת האשכנזיים על פי עדויות זקני צפת דאז. הרשימות שבהן מעל ארבעים שמות של בתי כנסת ובתי מדרש טרם פורסמו והן מונחות כטיוטות בארכיון בית המאירי בצפת. המאירי הספיק לפרסם חומר על בתי הכנסת הספרדיים, אך מותו בטרם עת בשנת 1989 קטע כנראה את תכניתו לפרסם את החומר על בתי הכנסת האשכנזיים (הרבים יותר מהספרדיים). הרשימות אינן כוללות תיאור של מקומם המדויק של המבנים, אך לעתים תואר מקומם יחסית לנקודות ציון אחרות שהיו מוכרות לציבור הצפתי, כמו חנות של פלוני או ביתו של אלמוני.

הרשימה שלהלן כוללת כשבעים וחמישה בתי כנסת ובתי מדרש שנבנו החל מעליית החסידים ב-1777 ועד מלחמת העולם הראשונה בערך. מיקומם של כארבעים וחמישה מהם מוכר (חלקם עומדים עד היום; בחלקם האחר המיקום מוכר או משוער על פי עדויות העבר – ראו איורים מספר 1 ו-2), אך מקומם המדויק של האחרים (כשלושים) אבד ומחכה לאיתור. בשל קוצר היריעה, הרשימה שלפנינו אינה כוללת את ההיסטוריה של בתי הכנסת עצמם ונסיבות הקמתם. אלו ראויות למחקר נפרד שיש לערוך בעתיד.

20. מ"מ איילבום, **ארץ הצבי**, וינה תרמ"ג (ד"צ: ירושלים תשמ"ב), עמ' 74. ראו גם: ב' גת, **הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)**, ירושלים תשל"ד, עמ' 165-166.
21. למשל, בעדותו של ר' שלום גרינברג מסוף שנות השבעים של המאה העשרים, כפי שנרשם על ידי המאירי; ארכיון בית המאירי. א' ויסבלום (**הווי צפת בראשית המאה העשרים**, יפו 1969, עמ' 54) מזכיר "כחמישים בתי כנסת", הכוללים 'בתי מדרש', 'קלויז' ומבני 'שיל', אך אין הוא מונה את שמותיהם. נחום ברזל, יליד 1925, העיד בפניי (2014) שאמו טענה שהיו בדיוק חמישים וארבעה בתי כנסת אשכנזיים בצפת וידעה למנות כל אחד בשמו. מאידך, בנימין גייגר, יליד 1924, העיד בפניי (פברואר 2015) שהיו בצפת שלושים ושניים בתי כנסת אשכנזיים. נראה שגייגר ראה לנכון למנות רק את 'בתי הכנסת' המרכזיים שבהם התנהלו תפילות מסודרות עם זמנים קבועים, לעומת 'בתי המדרש' הנוספים ומניינים קבועים שהיו מתכנסים בבתים פרטיים, שאותם החשיבה אמו של נ' ברזל. דומה שהאומדן הקרוב ביותר למציאות הוא של ז' פרל, ראש העיר לשעבר של צפת, שנקב במספר של "שבעים בתי כנסת בצפת מתק' העלייה החסידית" (ז' פרל, **בית הכנסת 'תפארת ישראל' טשארטקוב**, צפת 1986, עמ' 6). לפי פרל (מידע בעל פה, 2015), על המספר 'שבעים' בתי כנסת הוא שמע מאביו, שמואל פרל.

איור מספר 1: מפת בתי הכנסת האשכנזיים ברובע היהודי בצפת שטיקומם ידוע או משוער עד למלחמת העולם הראשונה.

הרשימה מבוססת על מקורות שונים, שעיקרם:

1. רשימות יחזקאל המאירי שהתבססו על עדויות שגבה המאירי מוותיקי צפת בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה העשרים. ביניהם: הרב אברהם זיידה הלר (מרבני צפת החשובים במחצית הראשונה של המאה העשרים), ר' שלום גרינברג (חזן בית הכנסת האר"י), ר' דוד קורן (חסיד קאסוב ותיק ומגבאי בית הכנסת האר"י), ר' יצחק גייגר (רשימתו בכתב ידו הועברה לבית המאירי מהמרכזייה הפדגוגית של צפת על ידי אילנה כהן גושן) וצפתיים נוספים. הרשימות מתויקות בארכיון בית המאירי (להלן: ארכיון בית המאירי).
2. מקורות אחדים מן המאה התשע עשרה ומראשית המאה העשרים, שביניהם:
 - * מפקדי מונטיפיורי מן השנים 1855, 1866 ו-1875 (סריקות של רשימות בתי כנסת ובתי מדרש מהספרייה הלאומית, ירושלים, באדיבות ד"ר רבקה אמבון; להלן: מפקד מונטיפיורי 1855, מפקד מונטיפיורי 1866 ומפקד מונטיפיורי 1875).
 - * א' רוקח, **מצב העיר הקדושה צפת ותושביה האשכנזים**, ירושלים תרל"ד (המקור: הספרייה הלאומית, צילום מיקרופילם) (להלן: רוקח).²²
 - * מ"מ איילבום, **ארץ הצבי** (לעיל, הערה 20. להלן: איילבום).
 - * מ' ריישר, **ספר שערי ירושלים**, למברג תרל"ו, שער ה – שבחי הארץ (להלן: ריישר).
 - * הרב נ' אתרוג, **דובב שפתי ישנים**, ירושלים תרפ"ז (להלן: אתרוג).
3. ראיונות שנערכו במסגרת מחקר זה עם אחדים מתושבי צפת החיים עמנו היום (2015): נחום ברזל, בנימין גייגר, אלי צביאלי, הרב יעקב בלוגרוינד, הרב פנחס זילברמן, רוני טויסטר, שלמה רוזנפלד, משה כהן ואחרים.
4. ספרות מחקר עדכנית.²³

22. לפי רבקה אמבון, יש לתארך את הוצאתו לאור של ספרו של רוקח לשנים 1881-1882, ולא ל-1874; ראו: אמבון (לעיל, הערה 18), עמ' 232, הערה 54.

23. בספרות זו כלולים בין היתר: ר' יזרעאל, 'קווי יסוד בהתפתחות הרובע היהודי בצפת', **אבני דרך בדיעת הארץ**, ירושלים תשס"ד, עמ' 263-287; גת (לעיל, הערה 20); שור (לעיל, הערה 1); י' גלר, 'כולל מולדביה וולכיה בארץ-ישראל', **קתדרה** 59, תשנ"א, עמ' 56-82 (להלן: גלר); ברלינסקי (לעיל, הערה 17. להלן: ברלינסקי).

רשימת בתי הכנסת האשכנזיים בצפת בין השנים 1777 (העלייה החסידית) - 1917 (סוף השלטון העותמאני)²⁴

1. האר"י האשכנזי – בית הכנסת החסידי הראשון בארץ ישראל; נבנה ב-1778. בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כבית הכנסת האשכנזי המרכזי ברובע היהודי.²⁵ כתובת: פינת רחוב ישראל נג'ארה ומעלות גורי האר"י (ראו

איור מספר 2: תפרוסת בתי הכנסת ברובע היהודי בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מבט ממערב על רקע צילום אוויר עדכני.

24. מיקום בתי הכנסת הוא לפי הכניסה שבחזית הבניין ושמות הרחובות במפת העיר צפת. כוכבית לאחר המספר מלמדת על בית כנסת שמקומו טרם אותר או שיש ספק באיתורו המדויק. נראה שבאזורים הריקים מבתי כנסת (ראו באיורים 1 ו-2) היו לפחות חלק מבתי הכנסת שטרם אותרו.
25. על בית הכנסת האר"י ראו לעיל, הערה 9. באמצע המאה התשע עשרה שימש כרב בית הכנסת הרב ואב"ד הקהילה האשכנזית משה דוד אשכנזי מטאלטשיב (טולצ'וב) שבצפון הונגריה (עלה לצפת בגיל 70 בשנת 1843; נפטר בה בשנת 1856), כפי שמעיד מפקד מונטיפיורי משנת 1849 (שיף, לעיל, הערה 16, עמ' 72). לאחר פטירתו שימש הרב שמואל הלר כרב בית הכנסת וכרבה של הקהילה האשכנזית כולה. במפקד מונטיפיורי 1855 הוא מכונה "ביה"כ האר"י ז"ל", והוא מוזכר גם במפקדי מונטיפיורי 1866 ו-1875. לתיאורי בית הכנסת מאמצע המאה התשע עשרה ראו: איילבום, עמ' 75 ("ביהכנ"ס להאריז"ל... גבוה הוא מבפנים כיאות וראוי לפי משפט ביהכנ"ס... לא ראיתי שום איש מהמתפללים בזה לדבר דבר ולשווח בשום דבר מה... מקשיבים לקול הש"ץ..."); ריישר.

איור מספר 3).

2. בית הכנסת הקטן אצל בית הכנסת האר"י – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: "סמוך לביה"כ האר"י".²⁶
3. בית המדרש הגדול (בית מדרש האר"י) – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום.

איור מספר 3: בית הכנסת האר"י האשכנזי, מבט ממזרח (צילום: י' קשמר [2010]).

26. במפקד מונטיפיורי 1855, אחרי רישום "ביה"מ הגדול האר"י" (להלן), רשום: "ביה"כ הקטן אצל ביה"כ האר"י, מקומו – סמוך לביה"כ האר"י". נראה שכאן היה הקלויז המקורי של חסידי צ'רנוביל, שהרי חלק מבעלי התפקידים הרשומים בבית כנסת זה במפקד 1855 היו חסידי צ'רנוביל ששימשו אחר כך גם בבית הכנסת צ'רנוביל במיקומו החדש ברחוב בר-יוחאי (ראו: בית כנסת מספר 11; אני מודה לחיים ידידיה ברייש שהעלה זאת בפניי). לפחות אחד מהם – החזן ר' ישראל דוב מצ'רנוביץ – אף מוזכר במפורש במפקד 1875. גם עדותה של חיה לוריא, בתו של גבאי בית הכנסת צ'רנוביל במאה העשרים זושא לוריא, מעידה על כך: "תחילתו [של בית הכנסת צ'רנוביל] היה בביה"כ האר"י בחדר שאוכלים למטה עד שנבנה ביה"כ הזה" (ארכיון בית המאירי). מקומו של בית הכנסת הקטן היה אולי בחדר הסמוך לאולם בית הכנסת האר"י מצפוני, או אולי בחדר שהיה מתחת לאולם בית הכנסת, במפלס נמוך ממנו. על ראשיתו של קלויז צ'רנוביל ראו גם: אמבון (לעיל, הערה 18), עמ' 198, הערה 7.

- כתובת: מעלות גורי האר"י.²⁷
4. אוורטש – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: בין סמטת אלקבץ לסמטת אברישט.²⁸
- *5. בית הכנסת הפרושים (המרכזי, ברחוב הפרושים, בראשות ר' ישראל משקלוב) – אינו קיים היום. טרם אותר.²⁹
- *6. בית מדרש פרושים (ברחוב הפרושים) – אינו קיים היום. טרם אותר.³⁰
7. בית מדרש פרושים שנתמך על ידי גרשון הרכבי – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: הגן הקסום.³¹
8. בית מדרש של הרב דק"ק וואלצישק – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: ליד בית מדרש האר"י, כנראה בצמוד לו מדרום.³²

27. ראו לעיל, הערות 9, 10. במפקד מונטיפיורי 1855 הוא מכונה "ביה"מ הגדול האר"י, מקומו – אצל הביה"מ הנ"ל" (האר"י האשכנזי). לפי רישור: "ביה"מ"ד החדש". לפי מפקדי מונטיפיורי משנת 1849 ומשנת 1855 כרב בית הכנסת שימש הרב שמואל הלר, שניצל בו בזמן רעידת האדמה של 1837 (שיף, לעיל, הערה 16, עמ' 72). במפקד מונטיפיורי 1875 כבר רשום "הרב ר' רפאל [זילברמן]" כרב ("אב"ד") בית הכנסת. מבנה בית הכנסת שופץ ואופיו העתיק השתנה בשנת תרצ"ז (1937) על ידי הרב אברהם לייב זילברמן, רבה האשכנזי של צפת באותם הימים ובנו של הרב רפאל. רב בית הכנסת היום (2015), הרב מרדכי דב קפלן, וחזן בית הכנסת, הרב פנחס זילברמן, הם מצאצאיו וממשיכי דרכו (סטפנסקי, **שדה התפוחים הקדושים – בית הכנסת האר"י**, לעיל, הערה 9, עמ' 57-59).

28. ראו לעיל, עמ' 59-60. אצל רוקח, עמ' 5 מוזכר "אוורטש" ולא אוורטש, וכך מכונה המקום עד היום. במפקד מונטיפיורי 1855 רשום: "ביה"מ"ד של הרב מאורטש"; במפקד מונטיפיורי 1866 – "ביה"מ"ס הה"צ מאורטש"; במפקד מונטיפיורי 1875 – "ביה"מ"ר הה"צ מאורטש". לפי איילבום, עמ' 74: "נאוורטשער". לפי רישור: "בה"מ"ד של הה"צ הקדוש ר' אברהם דוב ראבד"ק נאוורטש זצלה"ה". בשנות השמונים של המאה התשע עשרה פעלה בבית הכנסת ישיבת 'אשל אברהם'.

29. ראו לעיל, עמ' 60.

30. ראו לעיל, עמ' 60.

31. ראו לעיל, עמ' 61. בית הכנסת ממוקם במגרש ריק מצפון לבית הכנסת סאדיגורה. לנו נראה שבניגוד למה שנכתב בספר של משפחת הרכבי (לעיל, הערה 14), שאחרי רעש תקצ"ז עם עזיבת הפרושים את צפת הפך בית כנסת הפרושים לבית כנסת של 'בעלי מלאכה', בית כנסת זה כן שימש את שארית הפלטה הפרושית שנשארה בצפת במהלך כל המאה התשע עשרה, ואולי אפילו עד למלחמת העולם הראשונה. עדויות לבית כנסת פרושי בצפת במחצית השנייה של המאה התשע עשרה מתועדות אצל רוקח, עמ' 4-5 ("ביה"מ"ר פרושים"; בקהילת הפרושים הוא מונה "ארבעים נפשות") ואצל איילבום, עמ' 74 ("פרושישער"). במפקד מונטיפיורי 1866 רשום כנראה (הקריאה קשה): "ביה"מ"ד אשכנזים (?), מקומו באמצע העיר". במפקד 1875 רשום: "ביה"מ"ד פרושים" ללא ציון מקומו. וראו להלן, בית כנסת 55.

32. ראו לעיל, עמ' 62. על "הרב דק"ק וואלצישק" ראו לעיל, הערה 16. לפי חיים ידידיה ברייש (מידע בעל פה), ברשימותיו של הצפתי ר' יששכר דב פטמן באידיש (טרם פורסמו) נכתב שבית כנסת זה

- *9. בית הכנסת הרבני המופלג מ' דור ממאהלעב – אינו קיים היום. טרם אותר.³³
10. טאלנע – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום, לאחר בנייתו מחדש. כתובת: סמטת אברישט.³⁴
11. טשארנאביל – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: מול רחוב בר-יוחאי 54 (ראו איור מספר 4).³⁵
12. ינקלה דוקטור – בית הכנסת אינו קיים היום. מיקום לשעבר: עזרת הנשים של בית מדרש האר"י (על פי הרב פנחס זילברמן, מידע בעל פה, ועל פי מספר עדויות נוספות) או במבנה שממערבה (היום, 2015, חנות בגדים; על פי הרב יעקב בלוגרוינד וחיים סיידור, מידע בעל פה). כתובת: מעלות גורי האר"י.³⁶

היה צמוד לבית מדרש האר"י, כנראה מדרום לו. כיום המקום עזוב ובו שקע עמוק עם שרידי בנייה במצב חרב.

33. ראו לעיל, עמ' 62.
34. לפי ברלינסקי בית הכנסת נוסד לפני שנת ת"ר, היא שנת 1840. במפקדי מונטיפיורי 1855 רשום: "ביהמר של הרב מטאלנא", והוא מוזכר גם במפקדי 1866 ו-1875. לפי רוקח, עמ' 5: "בית מדרש טאלנע". לפי איילבום, עמ' 74: "טאלנער". לפי ריישר: "ביהמ"ד של הרב אב"ד מטאלני ז"ל". לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "די טולנע שיל – על יד קירשנבוים". טאלנא – יישוב בפלך קייב שבאוקראינה.
35. הקלויז היה קיים עוד ב-1855, לא במקומו הנוכחי; ראו לעיל, הערה 26. בשנת 1865 מסר הרב אברהם אלעזר רוקח את עליית ביתו לחסידי צ'רנוביל ומאז הוא משמש כבית כנסת וכבית מדרש מרכזי ברחוב בר-יוחאי. לפי רוקח, עמ' 4: "קלויז טשארנאביל". לפי איילבום, עמ' 74: "טשערנאבילער". הוא נזכר במפקד מונטיפיורי 1875 אך לא במפקדי 1855 ו-1866. במחצית הראשונה של המאה העשרים גבאי בית המדרש היה ר' זושא לוריא, צאצא האר"י. צ'רנוביל – עיר בפלך קייב, צפון אוקראינה. על שלט בחזית בית הכנסת כתוב (ראו איור מספר 4 למטה): "לזכרון זכר עולם הקלויז הלזו אשר / בנאו מחדש ה"ה [= הרב הנכבד] מו"ה [= מורנו ורבנו הרב] אברהם אלעזר רוקח / מב"ד [= מבארדיטשוב] הי"ו [= ה' ישמרהו וינצרהו] ע"ז [= עם זוגתו] מ' [= מרת] פייגא דוואסיא מהונם / ורכושם ע"ש סבא קדישא הרה"צ [= הרב הצדיק] המפורסם כקש"ת [= כבוד קדושת שם תפארתו] מו"ה אהרן זצ"ל / מטשרנאביל נגמר ט"ו אלול / תרכ"ה (1865) פיעה"ק [= פה עיר הקודש] צפת ת"ו [= תיבנה ותיכונן]". רבי אהרן מצ'רנוביל (1787-1872) הוא האדמו"ר השלישי בשושלת האדמו"רים לבית צ'רנוביל, בנו של הרב מרדכי טברסקי ('המגיד מצ'רנוביל') ונכדו של מייסד השושלת רבי מנחם נחום.
- לאחרונה נתגלה מכתב אשר נשלח לרבי אהרן מצ'רנוביל בראשית שנת תרכ"ה מאישה שחלתה והקדישה לחסידי צ'רנוביל מבנה בצפת ולאחר מכן נתרפאה ממחלתה. קיים גם שטר העברת בעלות המבנה לטובת קלויז צ'רנוביל. אפשר שמסמכים אלה רומזים על ניסיון להקמת בית מדרש נוסף בצפת לחסידות זו. בעיתונות משנות השבעים של המאה התשע עשרה מוזכר שחסידי צ'רנוביל בעיר מנו כ-300 איש, כמות אנשים שהצדיקה יותר מבית מדרש אחד. עם זאת, אין בינתיים מידע אחר על בית מדרש נוסף שהיה לחסידי צ'רנוביל בעיר באותה תקופה (חיים ידידיה ברייש, מידע בעל פה).
36. לפי איילבום, עמ' 74: "של ר' יעקיל דאקטור". זהו כנראה בית הכנסת הרשום במפקד מונטיפיורי

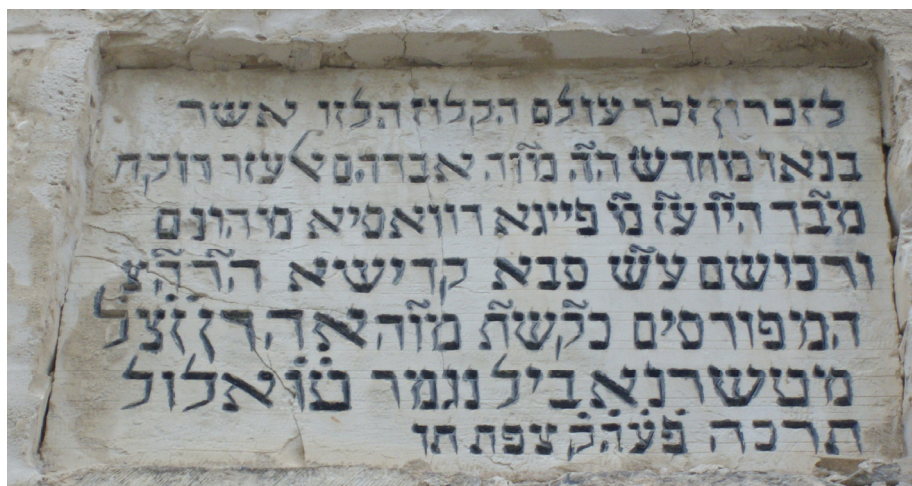
בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני

13. קאסוב – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: סמטת אלקבץ, כיכר קאסוב.³⁷

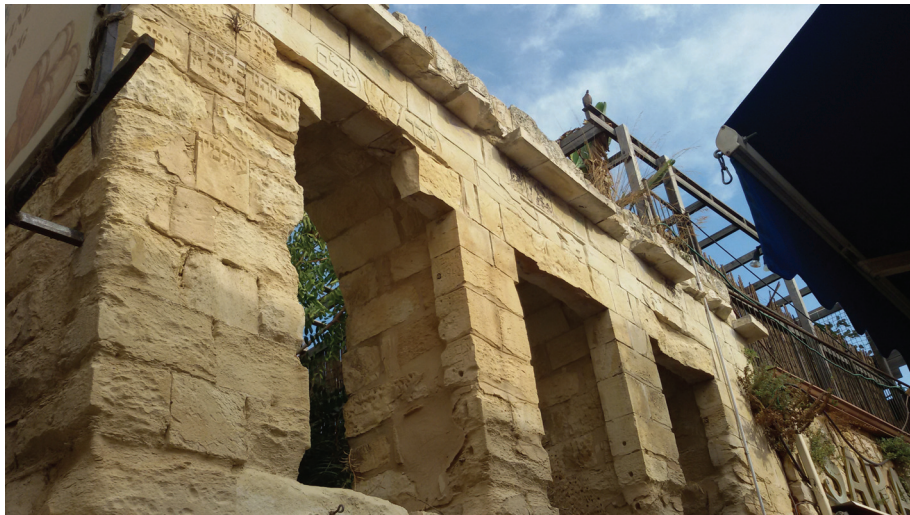
איור מספר 4:

משמאל – חזית בית הכנסת טשארנאביל, מבט לדרום-מערב (צילום: י' סטפנסקי [2015]).
למטה – הכתובת בחזית בית הכנסת טשארנאביל, מבט למערב (צילום: י' סטפנסקי [2015]).

1855: "בי"הכ הקטן אצל בי"המ הגדול הנקרא ותיקין (?), סמוך לבי"המ הגדול". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד קטן של יעקל". לפי ד' קורן וי' גייגר, ארכיון בית המאירי: "יעקב דוקטור". מיקומו בעבר בעזרת הנשים הנוכחית של בית מדרש האר"י מוזכר גם בספרו של א"ז הלר, הרב, המנהיג והרופא – תולדות חייו ופעלו של רבי שמואל העליר, [חמ"ד] תשמ"ט, עמ' 187; וראו גם: סטפנסקי, שדה התפוחים הקדושים – בית הכנסת האר"י (לעיל, הערה 9), עמ' 54. 37. לפי רוקח, עמ' 5: "ביהמ"ד קאסוב". לפי ריישר: "קאסיב". לפי איילבום, עמ' 74: "אסעווער". מוזכר גם במפקדי מונטיפיורי 1866 ו-1875. על פי המסורת הצפתית, בית הכנסת נוסד בשנת תר"ח (1847) על ידי לייבלה שטרן (הסבא של ד' קורן; ארכיון בית המאירי).

14. אונגארן (הונגרי) – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: סמטת אבריש, צדה המערבי.³⁸
15. קרלין-סטולין – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: צדה המזרחי של סמטת אבריש.³⁹
16. לעמברג/לבוב – חורבה בסמטת אלקבץ 26 שחזיתה המערבית המעוטרת עומדת עד היום (ראו איור מספר 5).⁴⁰

איור מספר 5: בית הכנסת לעמברג/לבוב, חזית מערבית, מבט לדרום-מזרח (צילום: י' סטפנסקי [2015]).

38. לפי רוקח, עמ' 5: "ביהמ"ד אונגארן". לפי ריישר: "ביהמ"ד ע"ש אונגארין". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד ר'סל (?) אונגארין". לפי איילבום, עמ' 74: "אונגרישער". בית הכנסת נוסד על ידי הרב אהרן יהודה ליב, ובתעודות שונות הוא נקרא על שמו 'בית המדרש של הרב אהרן יהודה ליב מאונגארין' (חיים ידידיה ברייש, מידע בעל פה). בית הכנסת היה בקומה השנייה של מבנה ממערב לבית הכנסת קרלין, ובו התפללו ותיקין לפני זריחת החמה. המבנה נהרס במלחמת העולם הראשונה (בנימין גייגר, מידע בעל פה, 2015; א"ז הלר, ש' גרינברג, י' גייגר וד' קורן – ארכיון בית המאירי). כיום עומדים באתר מבנה וחצר עם בור מים.
39. לפי ברלינסקי הוא נוסד בשנת תרל"ג (1873). במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד קארלין". לפי איילבום, עמ' 74: "קארלינער". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "הסבים שלי היו מתפללים שם... בקול רם ועז ובהתלהבות אדירה, עצומה מאד, אפשרי לשמוע את התפילה הזאת מרחוק". זהו בית הכנסת של משפחת השוחטים לבית פרידמן, שאליו השתייכו גם הסבים של מחבר מאמר זה.
40. לפי רוקח, עמ' 5: "בית המדרש לבוב". לפי ריישר: "ביהמ"ד על שם הרב הגאון מרדכי זאב מלבוב ז"ל". ייתכן שהוא מוזכר במפקד מונטיפיורי 1866 כ"ביהמ"ד הגאון מלבוב" (?). במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד מלעמברג". לפי איילבום, עמ' 74: "לעמברגער"; עמ' 79: "בית מדרש לבוב". א"ז הלר העיד: "בדרך כלל התפללו שמה אנשי כולל אוסטריה" (ארכיון בית המאירי). לפי בנימין גייגר

בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני

17. סאדיגורה – חורבה שחזיתה הדרומית עומדת היום בגן הקסום, ממערב לסמטת אלקבץ (ראו איור מספר 6).⁴¹

18. בעלי-עגולה שיל (בית הכנסת בעלי-עגולה, או: בית מדרש 'פריין', או: 'בעלי מלאכה') – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: הגן הקסום, מצפון לבית הכנסת סאדיגורה.⁴²

איור מספר 6: בית הכנסת סאדיגורה – חזית צפונית, מבט לדרום-מזרח (צילום: י' סטפנסקי [2015]).

(מידע בעל פה, 2016): "למברגר שיל – על יד בית קישק". החזית המערבית של המבנה מעוטרת בכתובות עם שמות נדבנים ובציורים מגולפים של אריות ושל כפות כוהנים.
41. לפי רוקח, עמ' 4: "בית המדרש קלויז סאדאגורא". לפי ריישר: "סאנדיגורא". במפקד מונטיפיורי 1866: "ביהמ"ד רהצ מסא"ג, מקומו בגובה העיר לצד דרום". במפקד 1875: "ביהמ"ד הה"צ אדמו"ר מס"ג, מקומו במעלה העיר לדרום". לפי איילבום, עמ' 74: "סאדיגורער". יש מוותיקי צפת שכינו את בית הכנסת 'בויאן', חסידות השייכת לשושלת רוז'ין-סאדיגורה (חיים סיידור, מידע בעל פה, 2015). לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "סדיגורה – גובל עם ביתו של טוביה אונגר". על פי חיים ידידיה ברייש (מידע בעל פה), בית המדרש נבנה בשנת תרכ"ד (1864); בחורף תרכ"ח (1868) בית הכנסת ניזוק באופן קשה יחד עם בתים אחרים באירוע של שלג כבד.
42. נראה שזהו 'בית מדרש פרושים שנתמך על ידי גרשון הרכבי' (בית כנסת 7, לעיל הערות 15, 31), שהפך לאחר זמן לבית כנסת חסידי קטן, 'פריין'.

19. באהוש תחתון – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: סמטת אלשיך.⁴³
20. באהוש עליון – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: רחוב בר־יוחאי 24 (שם הייתה החזית המערבית של הבניין, ומשם כנראה נכנסו לבית הכנסת; החזית המזרחית היא ברחוב מגיני צפת 6).⁴⁴
21. צאנז – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: רחוב תרפ"ט.⁴⁵
22. זידיטשוב – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: רחוב תרפ"ט 32, מול הכניסה לבית הכנסת צאנז.⁴⁶

43. באהוש, או בוהוש, על שם העיר בוהושי ברומניה, מושבו של האדמו"ר ר' יצחק פרידמן (גלר, עמ' 61). לפי ברלינסקי "בוהוש" נוסד בשנת תרמ"ה (1885; וראו גם: שור, לעיל, הערה 1, עמ' 231). לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "בדרך לרח' הספרדים. היו הרבה חסידים, אז התפללו בשני מקומות. היה גם אינטרס אישי, היו כאלה שרצו בעצמם להיות גבאים ומנהלים...". ברשימת י' המאירי (ארכיון בית המאירי): "לצד בית ברונפלד [היום – 'מערות המגיד', י"ס]. היום – מגרש עם הריסות מדרום ל'מערות המגיד' בסמטת אלשיך.
44. בספרו של זלמן שזר, **כוכבי בוקר** (תל אביב תש"י, עמ' 276), הוא כותב שמרוב חסידי בוהושי שהיו בצפת הם יסדו גם קלויז (בית כנסת) שני (וראו גם: גלר, עמ' 62). לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "היו הרבה חסידים, אז התפללו בשני מקומות... ברח' בר־יוחאי איפה שעכשיו מחסן של חיים הרש [טויסטר] תחת החנות שלו". בית חיים הרש טויסטר היה ברחוב בר־יוחאי 42, מול 'סמטת המשיח' ובית יצחק גייגר. ואולם על פי עדותו של יצחק גייגר עצמו משנות השבעים של המאה העשרים (ארכיון בית המאירי; וכך גם לפי חיים סיידור, מידע בעל פה מ־2015), בית הכנסת באהוש התקיים באתר שעליו קיים "בית יוסף [בן חיים הרש] טויסטר כעת", שמיקומו ברחוב בר־יוחאי 24, בצדו המזרחי של הרחוב (חזיתו המזרחית של הבניין היא ברחוב מגיני צפת 6). בית יוסף טויסטר, בניין בעל שלוש קומות, קיים עד היום, ובחזיתו המערבית כלפי רחוב בר־יוחאי קיימת היום (2015) גינה קטנה המוקדשת לזכרו של סטיבן אריק לוי. באזור הגינה עמדו בעבר בתיהם של משפחות מנדלסון וכהנא, שילדים הייתה סמטה צרה שהובילה בעבר לעבר בית הכנסת. נראה שא"ז הלר עוד זכר חנות ומחסן של חיים הרש שכנראה עמדו על אתר בית הכנסת לאחר נטישתו, עוד לפני שבנו יוסף בנה עליהם את ביתו.
45. לפי רוקח, עמ' 5: "קלויז סאנדעץ". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהכ"נ סאנץ". לפי איילבום, עמ' 74: "סאנדזער". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "האדמו"ר משלזינביץ [?] נכד האדמו"ר מצאנז ייסד את הישיבה בצפת. בתפילה כאן – מנהגים מיוחדים, כמו קריאת כל התורה כולה בליל שבועות". לפי ברלינסקי הוא נוסד בשנת תר"ל (1870), אך לפי חיים ידידיה ברייש (מידע בעל פה) מקובל שבית הכנסת נוסד בשנת תרל"ג (1873) על ידי החסיד רבי ברוך דוד כהנא מווישניצא מחבר הספר **חיבת הארץ**. אחרי השואה רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם, המכונה האדמו"ר מצאנז-קלויזנבורג, ייסד באתר ישיבה, וממנה התפתחה קהילת צאנז הפעילה שם עד היום.
46. לפי רוקח עמ' 5: "קלויז זידיטשוב". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהכ"נ זיטשוב". לפי איילבום, עמ' 74: "זידיטשובער"; עמ' 135: "מאז התפללתי מנחה ומעריב בביהמ"ד זידיטשוב..."; עמ' 200: "...ואקבע לי מקום לתפילתי בקלויז זידיטשוב..."; שם: "הקלויז זידיטשוב שהתפללתי בה היתה כמקרה...". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "שם עיר ב[מזרח] גליציה. היו עולים כמה מדרגות, אחרי בית מדרש סנס. חרב במלחמת העולם". בית הכנסת היה ממוקם ברחוב תרפ"ט 32, בשטח

23. טריסק – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כבית כנסת של חסידי ברסלב. כתובת: רחוב חת"ם סופר.⁴⁷
24. חב"ד – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: רחוב חת"ם סופר.⁴⁸
25. ויז'ניץ – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כבית כנסת 'ויז'ניץ – תוניס' של העדה התוניסאית. כתובת: דרך החסידים, מול בית מספר 49.⁴⁹
26. שטפנשט – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: בחצר ברחוב בר-יוחאי, בין בית מספר 49 לבית מספר 50.⁵⁰
27. תפארת ישראל – טשארטקוב – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום. כתובת: סמטה ב, בין רחוב בר-יוחאי וסמטת דרך החסידים, ממזרח לבית הכנסת 'ויז'ניץ – תוניס'.⁵¹

הפתוח בין המקלט שמול הכניסה לבית הכנסת צאנז (ממזרח לו) לבין בית משפחת דיני (רחוב תרפ"ט 30). האדמו"ר מזידיטשוב – צפת, הרב שלום אייכנשטיין, קבור בבית העלמין בצפת.

47. לפי רוקח, עמ' 5: "קלויז טריסק". לפי איילבום, עמ' 74: "טריסקער". מוזכר גם במפקד מונטיפיורי 1875 ("ביהמ"ד טריסק"). לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "ינקל ברל (ברל – עיר ברוסיה) כנראה קנה בית זה, פייבל מייברג היה חתנו". לפי הרשל גולדצוויג, ארכיון בית המאירי: "מאיר מייברג היה מתפלל בטריסק".

48. לפי רוקח, עמ' 5: "ביהמ"ד חב"ד". במפקד מונטיפיורי 1866 אפשר שכתוב (הקריאה קשה; על פי הצעת קריאה של רבקה אמבון, מידע בעל פה): "ביהמ"ד חב[ד] מקומו בשדה חכורא לצד דרום". במפקד מונטיפיורי 1875 רשום: "ביהמ"ד חב"ד מקומו במעלה העיר לדרום". לפי איילבום, עמ' 74: "חבדצקער". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "גם כולל... שם היה שמואל וקסלר". לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "חב"ד שמולקע". אפשר שהכולל נוסד עוד במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, אולי אפילו לפני רעש 1837.

49. לפי רוקח, עמ' 5: "קלויז וויזניצא". לפי ריישר: "וויזניצא". לפי איילבום, עמ' 74: "וויזניצער". במפקד מונטיפיורי 1866: "ביהכנ"ס הה"צ מוויזניצא". במפקד 1875: "ביהכ"נ מוויזניצא". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "רוח תפילה מיוחד, מלא יהודים מפולניא". לפי תיאורי איילבום, הוא היה בית כנסת מרכזי במחצית המאה התשע עשרה, ובו התפלל משה חר"ג, המוזכר כפרנס בית הכנסת כבר במפקד מונטיפיורי 1866, שימש כממונה כולל אוסטריה והיה ממקורבי האדמו"ר מוויז'ניץ (ראו למשל: איילבום, עמ' 156, 208). ויז'ניץ – עיירה בצפון רומניה, חבל בוקובינה.

50. שטפנשט – על שם העיר שטפנשט ברומניה. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "על שם אדמו"ר ברומניה. גינה של יצחק גייגר, בינו לבין ויצמן". היה קיים ברחוב בר-יוחאי 49-51, היום חצר פתוחה הצמודה לבית גייגר לשעבר מדרומו (היום בית גייגר בבעלות משפחת ואן דר וין). בשנת 2006 נתגלתה במקום אבן עם כתובת: "מה נורא המקום הזה... [בית המדרש של כ"ק אדמו"ר] משטפנעשט שליטא... והעניך ע"ה תנצב"ה" (בית שטפנשט, גיליון 16, תשס"ו; גיליון 18, תשס"ז; גיליון 19, תשס"ח; גיליון 20, תשס"ח; גיליון 21, תשס"ט). על בית מדרש זה ועל יתר בתי המדרש שהיו קשורים לכולל רומניה במאה התשע עשרה בצפת ראו: גלר. הרב אברהם לייב זילברמן, רבה האשכנזי של צפת במחצית הראשונה של המאה העשרים, היה חסיד שטפנשט אך התפלל בבית מדרש האר"י. יש לציין שבנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016) מכנה את בית הכנסת "בובבר שיל".

28. מאקארעב – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כשיבה בראשות הרב וינגוט. כתובת: רחוב בר־יוחאי 52.41
29. בוקובינה (לפי א"ז הלר – 'אנטניה') – אינו קיים היום. על אתרו עומד היום בית מדרש 'מנחת יהודה'. מיקום לשעבר: רחוב האר"י 53.26
30. ר' משה הגר – רדוביץ – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כבית כנסת של חסידי ברסלב (ראו איור מספר 7). כתובת: סמטת ישראל בק 12 (ממזרח לרחוב האר"י 16). 54.

51. על שם ר' ישראל פרידמן מרוז'ין. אינו מופיע ברשימות רוקח ואיילבום. לפי ברלינסקי הוא נוסד בשנת תרכ"ז (1867). ארון הקודש הוצב על ידי אליקים גצל פרל בשנת 1888 (פרל, לעיל, הערה 21, עמ' 6).
52. לפי רוקח, עמ' 5: "קלויז מאקארעב". במפקד מונטיפיורי 1866 רשום (הקריאה קשה): "ביהמ"ד... מקאריב, מקומו בשדה החכורה חדשה". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד מקאריב, מקומו כנ"ל [למזרח העיר]". לפי איילבום, עמ' 74: "מאקארעוור". לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "מקרבער שיל". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "מתפללים חשובים ביותר ואחר כך נשאו כמה בעלי-בתים...". על קיר בית הכנסת היום שלט מאבן שיש שעליו כתוב: "בית מדרש / של אדמו"ר הרה"צ [= הרב הצדיק] / ר' יעקב יצחק זצוק"ל [= זכר צדיק וקדוש לברכה] / ממקאראב / שנת תרי"ז (1857)". מקארוב – יישוב בפלך קייב, צפון אוקראינה. על דלת בית הכנסת כתוב "37", אך לפי רצף מספרי הבתים לפני בית הכנסת ואחריו נראה שמספר הבית הוא 41.
53. בוקובינה – על שם חבל ארץ בצפון רומניה הגובל עם גליציה. לפי גלר, עמ' 60: כולל בוקובינה בצפת הוקם בשנת תרמ"ט (1889). מבנה בית הכנסת עמד על תלו עד שנות השבעים של המאה העשרים, עד שנהרס ונבנתה על מקומו ישיבה חדשה. לתמונה של מתפללים על מרפסת בית הכנסת משנת 1910 ראו: ש' בן-פזי, **קהילה במלחמה – יהודי צפת בשנים 1947-1948**, ירושלים 2006, עמ' 16. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "אנטניה... מול הדירה איפה שאני הייתי גר... בצד שפונה להר. זה היה בסוף הרחוב. שם עיירה בגליציה, נוסד על שם אדמו"ר אחד משם. זה היה כולל מיוחד, הממונה בנה את ביה"כ הזה. אני זוכר עוד את בנייתו כשהייתי ילד, לפני 70 שנה...". האדמו"ר המוזכר על ידי הלר הוא בוודאי ר' חיים הגר (1862-1932) מאנטניא (אוטנינה, עיירה בגליציה הדרומית), בן שני לרבי ברוך הגר, נכד לרבי מנחם מנדל הגר – הצמח צדיק שהיה אבי חסידות ויז'ניץ (בנו של ר' חיים הגר הראשון מקוסוב). מאחר שר' חיים הגר מאנטניא כיהן כנשיא כולל בוקובינה, ומאחר שא"ז הלר אינו מתאר במקביל את בית הכנסת בוקובינה, נראה שתיאורו של בית הכנסת 'אנטניה' מתייחס בעצם לבית הכנסת בוקובינה. גם אצל אתרוג, עמ' 8 מוזכר: "כולל באקאווינא עבור הנשיא אדמו"ר הרב הגאון הצדיק אור החיים שליט"א מאנטוניא", ומכאן שמדובר באותו בית כנסת.
54. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "מגזע האדמו"רים... בא מרדוביץ... נכד של ר' חיים מקוסוב, הוא היה עושה נפלאות אך גם ההיפך – היו שחרפו וגדפו אותו והוא קילל אותם והקללות התקיימו!... כל שבועות היה מברך את התבואה במושבות, היו לו חסידים ביסוד המעלה... בד"כ אנשים פשוטים – סנדלרים, חייטים וכו'". ר' משה הגר היה בנו של ר' יוסף אלתר שעלה לצפת בשנת תרל"ג (1873), ונכדו של מייסד חסידות קוסוב (שהולידה גם את חסידות ויז'ניץ). לפי

31. בית מדרשו של הרב ר' נפתלי חיים – אינו קיים היום. על אתרו עומד מלון הדר שכעת (2015) עזוב. כתובת: רחוב רידב"ז.⁵⁵
32. קלויז סטרעטין (מוכר גם כ'בית מדרש ר' אהרעלה [ברנדווין]) – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: בצומת הסמטאות עבו-אברייטש (חלק זה של סמטת אברייטש המתפתל ויורד לכיוון רחוב הרב מרדכי אליהו ו'גבינות קדוש' מוכר גם כ'סמטת רבי חיים ויטאל').⁵⁶

איור מספר 7: בית הכנסת ר' משה הגר – רדוביץ, מבט לצפון-מערב (צילום: י' סטפנסקי [2016]).

- ברלינסקי בית הכנסת נוסד בשנת תרל"ג (1873). לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "רבי מוישלע – בחצר של שלמה לרנר". רדוביץ (רדאון) – עיר בחבל בוקובינה בצפון רומניה.
55. רוקח, עמ' 5. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "של פשוטי עם... גביר עם אמצעים היה בושה להיכנס לשם... אנשי עבודה ועמל. זה באופן מקרי (פריין [לעומת זאת] היה בית מדרש שנוסד במיוחד לבעלי מלאכה)... זה הרב טולר [נפתלי?] חיים בערך לפני 50 שנה... נעזב בימי מלחמת העולם ואחר כך מכר את זה למלון הדר". בית המדרש מוזכר גם ברשימת בתי הכנסת של י' גייגר (ארכיון בית המאירי).
56. לפי רוקח, עמ' 5: "קלויז סטרעטין". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהכ"נ מסטרעטין". סטרטין – שם חסידות על שם עיירה בגליציה באזור לבוב. מייסד החסידות היה רבי יהודה צבי ברנדווין. לבנו של רבי יהודה, רבי אברהם ברנדווין, היה חתן שעלה לצפת ונפטר בה בשנת תרס"ז (1907), הוא רבי אהרן מפעלשטין-ברנדווין (שעל שמו נקרא בית הכנסת גם 'ר' אהרעלה'). לפי ר' שלום

33. קומרנה או קאמארנא – אינו קיים היום (זהה לסטרעטיין?). מיקום לשעבר: אזור צומת הסמטאות עבו-אבריש.⁵⁷
34. בית המדרש 'מנחם ציון' – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: מעל חלקם הצפוני של משרדי האדריכל ישראל לי בכיכר המגינים; היום חלק מבית משפחת הרב אליהו. הכניסה הייתה מהסמטה הראשונה מהכיכר היוצאת מרחוב מגיני צפת לכיוון מזרח (ראו איור מספר 8).⁵⁸

גרינברג, ארכיון בית המאירי: "ביה"כ סטריטני למטה ע"י רח' הספרדים אחרי הבית של משה שבשה [= שפסק? בן שמעון?], מול איבי יותר למטה". בית משה בן שמעון הוא ברחוב עבו 58. על חזית הבית שלט המציין שהבית נבנה על ידי חכם אהרון בן שמעון (אביו של משה בן שמעון) בשנת 1898. לפי י' גייגר (ארכיון בית המאירי): "ביכנ"ס ר' אהרעלה בראנדוויין ליד הקליניקה של הדסה מול בית קדרוקר (?). לפי ד' קורן (ארכיון בית המאירי): "בית כנסת אהרל[ה] (בסיבוב לקליניקה) למשלה [= למעלה?] מרוקח". לפי בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016): "רבי חיים זלץ [התפלל שם] – סטריטני – על יד משה שפסק". מיקום בית המדרש בצומת הסמטאות עבו-אבריש, היום בחצר לא בנויה מצדו הצפוני של הצומת, נמסר לאדריכל ישראל לי מצפת בסיוור שערך עם מאיר מנדלסון (חברו הטוב של יצחק גייגר) בשנות השמונים של המאה העשרים (ישראל לי, מידע בעל פה, 2015). במפות אחדות של צפת מן השנים האחרונות הוסב החלק התחתון המערבי של סמטת אבריש ל'סמטת רבי חיים ויטאל'. ייתכן שבית כנסת זה זהה לבית הכנסת קרמנר (מספר 33), שתיאור מיקומו דומה, וגם לגביו יש עדות שרבי חיים זלץ התפלל בו. אפשר שחסידי קומרנה השתמשו במבנה אחרי שחסידי סטריטני עזבוהו (העיריות סטריטני וקומארנו בגליציה המזרחית קרובות אחת לשנייה, אך אין זהות בין החסידויות).

57. קומארנו – עיירה בגליציה המזרחית, היום מערב אוקראינה. על שמה – שושלת חסידות קומרנה. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "בית מדרש קמרנה, הנמצא אחרי בית מדרש הונגר שוירדים שם למטה לרחוב הספרדים, קמרנה – עיר בגליציה שם נמצא האדמו"ר, היום חרב". לפי ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "קמרנר, ליד משה בן שמעון. חיים זלץ [התפלל שם]". כאמור (לעיל), הערה 56), הבית של משה בן שמעון הוא ברחוב עבו מספר 58, בצומת הסמטאות עבו ואבריש (סמטת רבי חיים ויטאל), מצפון לכיכר עבו, וייתכן שבית כנסת זה זהה לבית הכנסת סטרעטיין (מספר 32), שתיאור מיקומו דומה, וגם לגביו ישנה עדות שרבי חיים זלץ התפלל בו. עם כל זאת, חיים סידור טוען (מידע בעל פה, 2015) שבשיחות שהיו לו עם יצחק גייגר ושלוש גרינברג בשנות השמונים של המאה העשרים הם הזכירו 'בית כנסת קמרנר' שהיה קיים מול (ממזרח) בית אשת"ם, באזור שבו קיימת היום גלריה ברחוב ארלזוורוב 107, בגוש חנויות הקיים בין רחוב ארלזוורוב ורחוב מנחם המזרחי (מעט דרומית לכניסה לסמטת בית יוסף). אך נציין שברשימות הכתובות בארכיון בית המאירי אין עדות כזו מפיהם. תיאור המקום מול בית אשת"ם מתאים יותר לתיאור מקום בית הכנסת 'מרדכי סגל' (להלן, מספר 43).

58. לפי אתרוג, עמ' 8: "ביהמ"ד מנחם ציון עבור הנשיאים הרה"ג ור"צ מדעעש שליט"א". 'דעעש' היא העיירה ההונגרית לשעבר (היום בטרנסילבניה ברומניה) ד"ז, 'דעעש' ביידיש, שעל שמה קיימת שושלת החסידות 'דעש' או 'דעעש'. לפי אלי צביאלי הגר בבית ברש"ד הסמוך לאתר מדרומו (מידע בעל פה, 2015): "בית הכנסת היה בקומה שנייה בין בית לבין הבית שבו גרה היום משפחת הרב שמואל אליהו. זה היה כולל / בית כנסת הונגרי. כאן הוחבא יוסל'ה שומכר בשנות החמישים של המאה העשרים". בית הכנסת היה מוכר גם בשם 'בית כנסת מנחם ציון דעדת זיבענברג',

35*. בית המדרש הרב מראמין – אינו קיים היום. טרם אותר.⁵⁹

איור מספר 8: לוחות שיש עם שמות תורמים לבית הכנסת 'מנחם ציון', ראשית המאה העשרים (צילום: י' סטפנסקי [2015]; באדיבות המוזאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית).

שהוא שמו האוסטרי-גרמני של אזור זה בטרנסילבניה. בראשית המאה העשרים שכנה במבנה גם ישיבת 'תפארת משה' שיסד ר' מנחם מענדל שטערנבערג (הנודע כ'רבי מענדל דעשער'), ובה לימדו הרב שמואל לוריא והרב נחום אתרוג ('צפת של מעלה', **עלון ישיבת באר מים חיים עיה"ק צפת**, ל"ג בעומר תשע"ה, עמ' 2). לפי י' גייגר (ארכיון בית המאירי): "ביכנ"ס זימבערגן – דעיז', מול פסח שמול ז"ל, בסמטת באבע שמול". שני לוחות שיש עם כתובות של תורמים לבית הכנסת תושבי טרנסילבניה הועברו למוזאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית על ידי אלי צביאלי (ראו איור מספר 8). על לוח שיש אחד (מידותיו 1.26x0.51 מ') כתוב: "אלה הם האנשים שנדבו על בנין ביהמ"ד מנחם ציון בעיה"ק צפת"ו / הנגיד הנכבד / כ"ה אפרים ב'ר' / דוד נ"י ז' שרה / בת ר' צבי הלוי / נ"י מדעווא / אלף כתרים / הנגיד הנכבד / ה'ב' חיים ב'ר' / יחזקאל קליין / מפעטראזען / אלף כתרים / הנגיד הנכבד / כ"ה יוסף ב'ר' אהרן / נ"י ציטראן ז"י / שרה בר יעקב / אמוואראדיא / אלף כתרים / הנגיד הנכבד / כ"ה יצחק וייס / כ' האנאיד ז"י / מרים ליבא / בת כ"ה צבי / אלף כתרים / הנגיד הנכבד / כ"ה שמואל / קליין ז' שרה / בת יענטא / מ'ואשארהעל / אלף כתרים". על לוח שיש שני (0.50x0.50 מ') כתוב: "לזכרון עולם / נדבת האנשים שהתנדבו / על בנין ביהמ"ד מנחם ציון / בעיה"ק צפת"ו הנגיד כ"ה ר' / משה חיים הכהן בן מלכה / נ"י אלף כתרים / ר' משה ב"ר צבי הכהן ז"ל"ג / רבקה ב'ר אברהם אלף כתרים / ונפטר כ"ט כסליו תרס"ו". תרס"ו היא שנת 1906.

59. במפקד מונטיפיורי 1855 רשום: "ביה"מ החדש, מקומו – בחוכרה [חכורה?], אב"ד – הרב

36. * בית יעקב – אינו קיים היום. טרם אותר (אזור גן העיר ברחוב ירושלים? ברחוב בר־יוחאי?).⁶⁰

37. בית הכנסת מרמוש (מרמרוש) סיגט – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: קומת הקרקע של בית הכנסת בירב (היום ברחוב מגיני צפת 10, או מעט מדרום לו).⁶¹

מראמין". במפקד 1866 רשום: "ביהכנ"ס של הרב מראמין". במפקד מונטיפיורי 1875 רשום: "ביהמ"ד ראמין". לפי רוקח, עמ' 5: "ביהמ"ד הרב מראמען ז"ל". לפי איילבום, עמ' 74: "ביה"כ ראמענער". לפי ריישר: "ביהמ"ד של הרב מראמין, בנוא על הוצאות הרה"ק אדמו"ר מרוזין זצלה"ה". לפי גלר, עמ' 61: "בית מדרש ראמאנער (על שם העיר רומאן, Roman)". אינו מופיע ברשימות של י' המאירי המסתמכות על ש' גרינברג וד' קורן. לפי א"ז הלר, "הרב מראמין – רבי יעקב דובעריש, על המצבה שלו בבית הקברות בצפת כתוב – יעקב דב הרב מראמין" (הלר, לעיל, הערה 36, עמ' 38-39). רומאן (ראמין, ראמאן) היא עיר בצפון-מזרח רומניה, קרוב ליאסי. הרב יעקב דב מרומאן (ר' יעקב דב בעריש, שם משפחתו – דוד; 1794-1858), חסיד סאדיגורה וממקורבי הרב ישראל מרוזין, כיהן כרב ברומאן בשנים 1825-1835, אחר כך עלה ארצה והתיישב בצפת ובה התגורר עד מותו בשנת 1858. על פועלו בצפת ועל המחלוקת הקשה והאיבה שהיו בינו לבין הרב שמואל הלר בשנות הארבעים של המאה התשע עשרה ראו: ר' אמבון, 'תעלומת המפקד הכפול: מדוע הגישה הקהילה האשכנזית בצפת למונטיפיורי בתר"ט (1849) שני מפקדים?', **קתדרה** 149, תשע"ד, עמ' 153-166. נציין שאף שהרב מראמין נפטר כבר ב-1858, בית כנסת על שמו עדיין ממשיך להתקיים עד שנות השמונים של המאה התשע עשרה. לגבי מיקום בית הכנסת: במפקד מונטיפיורי 1855 מוזכר כאמור מקומו של "ביה"מ החדש" שניהן בו הרב מראמין כאב בית דין ב"חוכרה", הוא כנראה ה"חקורה", שמו הישן של רחוב בר־יוחאי המוביל לכיכר המגינים. נראה שזהו בית המדרש הראשון שנבנה ברחוב, ואחריו נבנו לאורך הרחוב בתי הכנסת מאקארעב (מספר 28), טשאנאביל (מספר 11), באהוש עליון (מספר 20) ושטפנשט (מספר 26). עם כל זאת, אין לפסול על הסף את האפשרות ש'בית המדרש החדש' ממפקד 1855 הוא בית הכנסת 'בית יעקב' (מספר 36, וראו בהערה הבאה).

60. לפי רוקח, עמ' 4: "בית יעקב". לפי נחום ברזל (מידע בעל פה, 21.3.2015): "למיטב זכרוני, זה היה באזור גן העיר של היום" (רחוב ירושלים, מול בית החולים הדסה לשעבר). בית הכנסת הוקם על ידי ראשי כולל וואהלין עבור חבריו לכל המאוחר בשנת תרט"ו (1855) ונקרא על שם הרב אברהם יעקב, 'האדמו"ר הזקן' מסאדיגורה, בנו של רבי ישראל מרוזין (1819-1896), שהיה גם נשיא הכולל (חיים ידידיה ברייש, מידע בעל פה). בית מדרש זה אינו זהה ל-'בית מדרש סאדיגורה' (מספר 17) שנוסד רק בשנת תרכ"ד (1864), בין היתר מכיוון שרוקח (עמ' 4) מזכיר את שניהם בנפרד. לגבי מיקום בית הכנסת: בניגוד להשערה שמקומו היה באזור גן העיר של היום, ייתכן שיש לזהות בית כנסת זה, שהרב מראמין היה פעיל בהקמתו, עם "ביה"מ החדש" שב"חוכרה" המופיע במפקד מונטיפיורי 1855 ואשר הרב מראמין כיהן בו כאב בית דין. אפשרות זו נסמכת גם על בעלי התפקידים בבית המדרש החדש הרשומים במפקד, אשר היו פעילים גם בהקמת בית הכנסת 'בית יעקב' (חיים ידידיה ברייש, מידע בעל פה). אם כן, יש למקם את בית הכנסת ב'חוכרה', שמו הישן של רחוב בר־יוחאי המוביל לכיכר המגינים. עם זאת, עדיין קיימת האפשרות ש"ביה"מ החדש" הוא בית המדרש הרב מראמין (מספר 35; וראו הערה 59), ואולי יש לזהות את שלושת בתי הכנסת: הרב מראמין, בית יעקב ו"ביה"מ החדש" – באותו מבנה ממש.

61. מרמרוש (או מרמורש) הוא מחוז בחבל טרנסילבניה בצפון-מערב רומניה. סיגט היא בירת המחוז

38. בית הכנסת מרמרוש / אמריקנא שול – בית הכנסת קיים ומתפקד עד היום כבית כנסת בירב ('קרליבך'). כתובת: רחוב מגיני צפת 10, מפלס הרחוב.⁶²
39. חצר ישיבת רידב"ז או ישיבת חתם סופר – בניין הישיבה קיים עד היום; נמצאת בו ישיבת חב"ד. כתובת: רחוב ירושלים 15-17 (ראו איורים מספר 9 ו-10).⁶³

איור מספר 9: החזית המקורית של ישיבת חתם סופר – רידב"ז, היום קיר פנימי בבית המדרש של ישיבת חב"ד, מבט למזרח (צילום: י' סטפנסקי [2015]).

- (מרמרוש-סיגט) על גבול רומניה, הונגריה ואוקראינה והייתה בשליטה הונגרית לפני מלחמת העולם הראשונה. בית הכנסת פעל כנראה מסוף המאה התשע עשרה או מראשית המאה העשרים. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "ביה"כ מרמוש סיגט – הפועל מזרחי מחזיק בו לתועלת בירב... ניטש אך לא נחרב, הוקם במיוחד לבית מדרש". כנראה זהה ל"כולל מרמריש" המוזכר אצל הרב אתרוג (אתרוג, עמ' 8). לפי ד"ר אבי האופט, שאביו היה בין מייסדי בית הכנסת בירב של 'הפועל המזרחי' לאחר הקמת המדינה, שימשו החדרים הקיימים מתחת לבית הכנסת את כולל מרמוש. לפי י' גייגר, ארכיון בית המאירי: "מרמרוש סיגט (בית שלמה גולדנבלום [צריך להיות: גולדנבוים] ליד לאה סגל קאלישער ושמעון פיזם)". לפי תיאור זה, אפשר שבית הכנסת היה במבנה נפרד מעט דרומה יותר ברחוב מגיני צפת, לכיוון כיכר המגינים (בית שלמה גולדנבוים, שנבנה על מגרש ריק בשנות השבעים של המאה העשרים, עומד היום ברחוב מגיני צפת 11 בצדו המזרחי של הרחוב).
62. לפי י' גייגר, ארכיון בית המאירי: "בית כנסת מרמרוש (בירב כעת)". נחום ברזל (מידע בעל פה, 2015) זוכר אותו כילד בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים עת שקראו לו 'אמריקנא שול' על שם יהודים אמריקאים שהתפללו בו. אפשר שנוסד רק בראשית המאה העשרים על ידי גדליה סילברסטון מארצות הברית (פנחס זילברמן, מידע בעל פה, 2015).
63. 'ישיבת בית חתם סופר רידב"ז' נוסדה בשנת תרס"ב (1902). אצל אתרוג, עמ' 8: "הישיבה הגדולה

40. מושב זקנים (בית הכנסת של ר' שמחה שולמאן, מנהל מושב זקנים) – בית הכנסת אינו קיים היום. על אתרו עומד בית חב"ד.⁶⁴
41. 'בית המדרש של ההקדש' – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: באזור החנויות בצד המזרחי של רחוב ירושלים 21-23, מול הכניסה לרחוב מגיני צפת (הבניין ובו המכולת של גולדנבוים לשעבר, כיום – 2015 – מכולת 'מקור הברכה'; על קיר חזית המבנה לוח שיש עם כתובת ערבית שטרם פוענחה).⁶⁵

איור מספר 10: כתובת הנצחה: "נדבת... ר' זאב ב"ר חי בלומבערג הי"ו" על קיר ישיבת חתם סופר – רידב"ז (צילום: י' סטפנסקי [2016]).

- בית חתם סופר". חזית בניין הישיבה עומדת עד היום כקיר פנימי בתוך בית המדרש של ישיבת חב"ד הקיימת היום באתר. מחוץ לקיר הצפוני של בית המדרש, בקומה השנייה של הבניין, מוצבת אבן עם כתובת הנצחה (ראו איור מספר 10): "נדבת... ר' זאב ב"ר חי בלומבערג הי"ו". שבר אבן נוסף עם האותיות "[בלומב]ערג היו", שמקורו כנראה ממקום זה, משולב בשימוש משני בקיר אבנים של טרסה ברחוב ירושלים, ליד בניין המשרדים של מכללת צפת. זאב וולף בלומברג היה נדבן מאודסה שהגיע לצפת בשנת 1907, רכש עבור ישיבת הרידב"ז את מבנה הישיבה וגם תרם להקמת בניית בית החולים רוטשילד (ר' אמבון, 'לתולדות שירותי הרפואה בצפת', בתוך: א' שילר [עורך], **מצפת לירושלים – ספר שושנה לוי**, ירושלים 2010, עמ' 232). בחצר הישיבה התקיים במשך המחצית הראשונה של המאה העשרים מניין של מתפללים צפתיים (לא ברור מתי נוסד המניין), וביניהם אליהו קלינגר (בנימין גייגר, מידע בעל פה, 2015).
64. אצל אתרוג, עמ' 8: "המוסד מושב זקנים היחידי בעיה"ק". שולמאן ייסד את מושב הזקנים בשנת תרס"א (1901) (ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו**, א, תל אביב תש"ז, עמ' 56). בנימין גייגר ציין (מידע בעל פה, 2015) שהוא זוכר שבית הכנסת היה בחצר ולידו היה עץ תאנה גדול.
65. לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "בית המדרש של ההקדש – במקום שיש היום חנויות של רייזנברג [צריך להיות: אייזנברג, י"ס] ושל כל שורת החנויות ברחוב ירושלים, החנות של גולדנבוים, לפעמים היה משכן לעניים... ושם היה בית מדרש של אנשים שגרו שם וקראו לו "בית הכנסת של הקדש", התורכים החרימו והקימו שם חנויות..."

42. 'הקדש רוסייה' – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: המבנה הראשון ברחוב חת"ם סופר היוצא מכיכר המגינים, מצדו המזרחי של הרחוב.⁶⁶
 43. בית מדרש מרדכי סגל – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: אזור בית אשת"ם ('המרכז המסחרי') בקצה הדרומי של סמטת בית יוסף, כנראה בגלריה הקיימת ברחוב ארלוזורוב 107 בגוש החנויות שבין הרחובות ארלוזורוב ומנחם המזרחי.⁶⁷
 44. בית כנסת בנדער (בנדער; בנדרל) – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: סמטת בית יוסף, באזור הפרוזדור המוביל היום לבית הכנסת יוסף קארו, בין הגלריות של יאיר ודדון, מול (ממערב) בית פודהורצר.⁶⁸
 45. טשיטשלניק/צוציניק/צ'יניקר – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: אזור רחוב מגיני צפת 13, קרוב לכיכר המגינים.⁶⁹
66. ברשימת בתי הכנסת של י' גייגר (ארכיון בית המאירי) רשום: "הקדש" (מאפיית מייברג). מאפיית מייברג הייתה ברחוב חת"ם סופר, ליד כיכר המגינים (כיום הבניין שבו דירתו של הרב קניג, רב קהילת ברסלב). נראה שזהו בית הכנסת הרשום גם ברשימת ד' קורן (ארכיון בית המאירי): "הקדש רוסייה (מייברג)". למבנה חזית מערבית (כלפי רחוב חת"ם סופר) מעוצבת היטב עם שורת אבני כרכוב מעליה, שהשתמרה עד היום.
67. במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד הרב ר' מרדכי סג"ל, מקומו – לדרום העיר". לפי איילבום, עמ' 74: "של הר"מ סגל". לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "איש חשוב ועשיר. מתפללים מעטים, אלמנתו – יוכבד סגל. בסוף אותו רחוב של צאנז סמוך לרח' הערבים. הריב"ז היה מתפלל שמה בהתחלה". ברשימת בתי המדרש של י' המאירי: "יוכבד מרדכי, בבנין המרכז" (ארכיון בית המאירי). לפי י' גייגר: "מול מרכז מסחרי" (ארכיון בית המאירי).
68. זהו כנראה בית הכנסת הרשום במפקד מונטיפיורי 1855: "ביה"מ החדש, מקומו – בסמוך לביהמ"ר של הבית יוסף" (בהמשך שם רשום שר' אברהם מבנדער היה אחד משני גבאי בית הכנסת; גם במפקד מונטיפיורי משנת 1849 רשום השם "משה בר' דוב מבנדער"; ראו: שף, לעיל, הערה 16, עמ' 89). במפקד מונטיפיורי 1875 כבר רשום "ביהמ"ד בענדער". לפי רישור: "ביהמ"ד נקרא ע"ש בענדער". לפי איילבום, עמ' 74: "בנדערער". בנדר – שמה הטורקי של העיר טיגנינה ברומניה הישנה (היום במולדובה), דרומית-מזרחית לקשינב. לפי שלום גרינברג, ארכיון בית המאירי: "תגמור את הרחוב [של למברג] למטה קצת היה ביכנ"ס בנדרל, פריין...". גם לפי רשימות בתי הכנסת על פי ד' קורן וי' גייגר (ארכיון בית המאירי) הוא עומד ליד בית המדרש יוסף קארו.
69. במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד טוטשולניק, אב"ד – הרב ר' אברהם". לפי איילבום, עמ' 74: "טשיטשלניקער". צ'יניק – עיר באוקראינה שבה נפטר בתקצ"ז רבי משה צבי גוטרמן, מייסד חסידות סווארן ואחד ממוריו של הרב אברהם דוב מאוורוק' (בנו רבי שלמה גוטרמן מצ'יניק המשיך את דרכו). לפי א"ז הלר, ארכיון בית המאירי: "צוציניק – עיר ברוסיה... שם סמטה של שלום גרינברג. לפני זה היתה סמטה בכיכר המגינים בסמטה שלמעלה. במלחמת העולם הוא נחרב. בית כנסת עתיק". לפי רשימת בתי כנסת של ד' קורן (ארכיון בית המאירי): "צ'יניקר (רוקח) (בית של גולדנבוים)". על פי י' גייגר (ארכיון בית המאירי): "על [יד] בית ר' דב רוקח (בנימין גייגר)". ביתו של גולדנבוים קיים ברחוב מגיני צפת 11. לידו מדרום – ביתם לשעבר של בנימין גייגר (לאחר נישואיו) ודב רוקח, מול רחוב מגיני צפת 24. בנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016) שמע

46. בית מדרש ורשה ('חיים ורשור') – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: ברחוב חת"ם סופר מול בית א' קליך ברחוב חת"ם סופר 45 והבניין שבו היה 'דפוס הגליל', בחלקה לא בנויה הסמוכה לבית כנסת טריסק מצפון.⁷⁰
 47. בית מדרש ?? – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: אזור סמטת המדרגות היורדות מרחוב תרפ"ט 19 לכיוון בית הכנסת יוסף קארו, בצד הדרומי של הסמטה, באזור הלא בנוי מצפון למקווה צאנז, בינו לבין בית הרב משה פודהורצר.⁷¹
 - 48.* רבי מאיר מנשטרי – אינו קיים היום. בבית פרטי, טרם אותר; כנראה בחלק הדרומי-מערבי של הרובע הספרדי.⁷²
 - 49.* בית הכנסת אורחים – אינו קיים היום. טרם אותר. כנראה באזור הצפוני-מזרחי של הרובע האשכנזי.⁷³
 - 50.* באטוש/באטושאן – אינו קיים היום. היה "בקצה העיר לצד מזרח" (מפקד מונטיפיורי 1866) אך טרם אותר.⁷⁴
- על בית הכנסת שהיה בסביבות ביתו לשעבר, אך אינו יודע את מיקומו המדויק. ביתו של גולדנבוים מוזכר גם בהקשר לבית הכנסת מרמוש (מרמרוש) סיגט, מספר 37 (וראו לעיל, הערה 61).
70. לפי א"ז היר, ארכיון בית המאירי: "מול רופא שיניים מול אלתר קלה [צריך להיות: קליך, י"ס] יש שם הקדש אבן... חיים וורשווה שהוא מעיר וורשה בנה שם הרבה בתים בשביל עניים, וגם בית מדרש בנה שם שקוראים לו בית מדרש וורשא וגם כולל וורשא, בית מדרש לא גדול, אחרי ר' חיים וורשא המשיך אחריו גבראל. שטרנגל[?] ינקל היה גר שם. חרב בימי מלחמת העולם". ברשימת בתי הכנסת של ד' קורן (ארכיון בית המאירי): "חיים ורשור (שטרנגל)". לפי י' גייגר (ארכיון בית המאירי): "ווארשווער בחצר ר' יצחק גבראל רדבוקר (?). התיאורים הנזכרים לעיל מתאימים למיקום ברחוב חת"ם סופר; אך לפי חיים סידור (מידע בעל פה, 2015), בית הכנסת חיים ורשוור היה ברחוב האר"י, ליד בית הרב וינגוט (רחוב האר"י 42).
 71. לפי א"ז היר, ארכיון בית המאירי: "כשיורדים במדרגות לפני בית המרקחת הבית שיוצא מאונגר כשמתחילים לרדת במדרגות – אז בצד שמאל היה בית מדרש קטן שאני לא זוכר את שמו. יותר בנק אנגלי למטה – נמוך. חרב גם הוא, לא זוכר את שמו". ייתכן שהכוונה לבית הכנסת מזריטש, המוזכר על ידי ד' קורן (ארכיון בית המאירי) "מול השען ברגמן" (ראו להלן, מספר 63), או לבית הכנסת גאלינער (להלן, מספר 58), המתואר אף הוא באזור זה ("מול חנות יצחק ברזל על הגג") על ידי י' גייגר (ארכיון בית המאירי).
 72. לפי שלום גרינברג, ארכיון בית המאירי: "תגמור את הרחוב [של למברג] למטה קצת היה ביכנ"ס בנדרל, פריין... למטה מזה היה באהוש, למטה למטה היה רבי מאיר מנשטרי פרטי גם בביתו עשה חדר שיהיה מנין מהשכנים ואני זוכר כמה פעמים שאני נכנסתי להתפלל... היה 64 בתי כנסת אז, כמה שאני יודע".
 73. בית תפילה שהיה בבית הכנסת אורחים (מעין אכסניה לעולים עם בואם לצפת) מוזכר אצל איילבום, עמ' 74: "...הוגד לי כי גם בחצר ההוא אשר בו בית הכנסת אורחים נמצא בית תפילה, בכל זאת... אמרתי לבוא אל ביה"כ [האריז"ל]...".
 74. במפקד מונטיפיורי 1866: "ביהמ"ד באטושאן, בקצה העיר לצד מזרח". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד באטשא, אב"ד – הרב ר' יוסל". לפי איילבום, עמ' 74: "באטושאנער". גלר (עמ' 61)

- *51. ראהאטינער – אינו קיים היום. טרם אותר.⁷⁵
 *52. בראדער – אינו קיים היום. טרם אותר.⁷⁶
 *53. ויקאווער – אינו קיים היום. טרם אותר.⁷⁷
 *54. אליקער – אינו קיים היום. טרם אותר.⁷⁸
 *55. בית המדרש פרושים/פרושישער – אינו קיים היום. טרם אותר.⁷⁹
 *56. בית המדרש בשפיטאל – אינו קיים היום. היה "לצפון העיר" (מפקד מונטיפיורי 1875) אך טרם אותר.⁸⁰
 *57. צורזר – אינו קיים היום. טרם אותר.⁸¹
 *58. גלינר/גאלינער – אינו קיים היום. טרם אותר (רחוב דרך החסידים? רחוב מגיני צפת? רחוב תרפ"ט?).⁸²

מזכיר: "בית מדרש באטוואנער (על שם העיר בוטושאני, Botosani)". בוטושאן – עיר ברומניה שבה כיהן ר' חיים טירר ('מצ'רנוביץ') כרב ראשי בראשית המאה התשע עשרה, לפני עלייתו לצפת.

75. לפי איילבום, עמ' 74.
 76. לפי איילבום שם. קשור לעיר ברודי בגליציה?
 77. לפי איילבום שם. ויקאו (Vicov) – כפר בחבל בוקובינה ברומניה, קרוב לרדוביץ.
 78. לפי איילבום שם. קשור לרב הצדיק ר' הירש לייב אליקער?
 79. לפי רוקח, עמ' 5: "ביהמ"ד פרושים". ייתכן שבמפקד מונטיפיורי 1866 הוא רשום כ"ביהמ"ד אשכנזים (?), באמצע העיר". במפקד מונטיפיורי 1875: "ביהמ"ד פרושים". לפי איילבום, עמ' 74: "פרושישער". אולי זהו בית הכנסת הפרושים שנוסד על ידי גרשון הרכבי – שהפך אחר כך לבית הכנסת 'פריין' / 'בעלי עגלה' (לעיל, מספר 7)?
 80. במפקד מונטיפיורי 1875 רשום: "ביהמ"ד בשפיטאל, מקומו – לצפון העיר". שפיטאל הוא הוספיטל, הוא בית חולים בשפת היידיש. כנראה שמדובר באחד מ'בתי החולים' הקטנים שהוקמו החל מ-1868 על ידי הכוללים של אוסטריה, רומניה ורוסיה (אמבון, לעיל, הערה 63, עמ' 229). בחסות כולל ווהלין נוסד בשנת 1873 'בית חולים טולשינסקי' שהיה בבניין גדול יחסית, אך בית חולים זה היה בדרום הרובע ולא בצפון.
 81. על פי רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי.
 82. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "גלינר – ע"י טרוביץ". ביתו של סנדר טרוביץ היה ברחוב דרך החסידים 16 קרוב לכיכר המגנים (היום תלמוד תורה 'קדושת פנחס'; קירו האחורי של הבניין פונה לרחוב ברי-וחאי). עם זאת, חיים סיידור טוען (מידע בעל פה, 2015, על פי סיור שערך בעבר עם יצחק גייגר) שבית הכנסת גלינר היה ברחוב מגיני צפת, קרוב לבית הכנסת טשיטשליניק (מספר 45). ואולם ברשימת י' גייגר שנכתבה בכתב ידו (ארכיון בית המאירי) רשום: "בית כנסת גאלינער מול חנות יצחק ברזל על הגג". על פי נחום ברזל (מידע בעל פה, ספטמבר 2015), חנות המכולת של יצחק ברזל הייתה "בפינת רחוב תרפ"ט / סמטת המדרגות היורדות ליוסף קארו, ליד בית המרקחת והחנות של משה הזיגרימכר". אפשר שבית הכנסת היה מדרום לחנות, לכיוון בית הכנסת צאנז, אך אין לפסול את האפשרות שבית הכנסת היה ברחוב תרפ"ט, בצדו המזרחי של הרחוב – מול חנותו של יצחק ברזל לכיוון מזרח. נציין שבאזור זה מתוארים גם בתי הכנסת 'מזריץ' (מספר 63) ובית המדרש שא"ז הלר שכח את שמו (מספר 47).

- *59. ברול ורשור – אינו קיים היום. טרם אותר.⁸³
- *60. זימברגר – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: רחוב ישראל בק 8, ממזרח לרחוב האר"י 10?⁸⁴
- *61. פדייטץ – אינו קיים היום. טרם אותר.⁸⁵
- *62. אמשטרדם – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: סמטת איילה, קרוב לכיכר המגינים (ראו איורים 11 ו-12).⁸⁶

איור מספר 11: בית הכנסת אמשטרדם – הכניסה המערבית, מבט למזרח (צילום: י' סטפנסקי [2016]).

83. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "בריל ורשור (מתחת לבית סגל)".
84. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "זימברגר (קדוש)". לפי מר יוסף לוסטיג ז"ל, תושב צפת ותיק (מידע בעל פה, 11.10.2015): "בית כנסת שהיה מתפלל בו קדוש היה קיים עד לשנות החמישים (?) ברחוב האר"י, קרוב למלון פרידמן לשעבר (היום מכון אסנט)". באזור זה הייתה גרה בתקופת הקמת המדינה משפחת קדוש ממצרים, אך לא ידוע מהו מקור שם בית הכנסת 'זימברגר' ומניין באו מתפללי המקוריים (רומניה? סלובקיה?).
85. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "בית כנסת פדייטץ".
86. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "בית כנסת אמשטרדם (מול שלמה הרניק)". ביתו של שלמה הרניק היה בקצה המזרחי של סמטת איילה ברש"ד, היא הסמטה הראשונה היוצאת ממזרח מרחוב חת"ם סופר סמוך לכיכר המגינים. בסמטה היה גם ביתו של ר' שלום גרינברג, חזן בית הכנסת האר"י במאה העשרים (אך אין הוא מזכיר בית כנסת זה בעדותו בפני י' המאירי). בתחילת המאה

איור מספר 12: בית הכנסת אמסטרדם. למעלה – אולם בית הכנסת, מבט לדרום-מזרח (צילום: י' סטפנסקי [2016]). למטה – כתובת זיכרון לאישה מאומען (צילום: מ' רימר [2016]).

העשרים, עד שנת 1918, פעל בצפת כולל בשם 'ישיבת אמסטרדם' שישד הרב יונתן בנימין הלוי הורוויץ, נציג ארגון פקידי ואמרכלי ('פקוא"מ') אמסטרדם בירושלים ('א' ורנר, 'קוים לדמותו הרוחנית של בני ז"ל', בתוך: הנ"ל [עורך], **זכרון שלמה**, ירושלים תשל"ב, עמ' 21). נראה שהישיבה ובית הכנסת היו בקומת הקרקע העזובה של מבנה הקיים היום בקצה המזרחי של הסמטה, מצדה הדרומי (הקומה העליונה במבנה משמשת כביתה של משפחת פייג). המרחב שבקומת קרקע זו גדול ומרווח יחסית, והשתמרו בו עמודים בנויים מאבנים מסותתות וקשתות (היום המרחב עזוב ומלא בערמות עפר ופסולת בניין; ראו איור מספר 12 למעלה). תושבי הסביבה יודעים להגיד שהמבנה קשור ל'הקדש אמסטרדם', ובחזית המערבית של המבנה מעל הכניסה ניתן עדיין להבחין בכתובת מצוירת באדום על טיח (ראו איור מספר 12 למטה): "זכרון עולם / לנשמת [...]ראדיל בת ר' אלעזר ומרת מינדל טוטשי[ש..ע] [...] / נולדה [...] תר"ז, ונפטרה א' טבת תרל"ג, בעיר אומען (רוסיה)". אם כן, הכתובת היא זיכרון לאישה שנולדה בשנת 1856 ונפטרה בשנת 1873, בגיל 17 (אני מודה לז' ארליך על עזרתו בקריאת הכתובת). יש לציין שבנימין גייגר (מידע בעל פה, 2016) זוכר במקום בית תבשיל ובית יתומים, שכנראה פעלו שם בתקופת המנדט לאחר שבית הכנסת אמסטרדם יצא מכלל שימוש.

- *63. מזריש (מזריטש?) – אינו קיים היום. טרם אותר.⁸⁷
- *64. שטיבל של ר' זינדל – אינו קיים היום. המיקום לשעבר: ביתו לשעבר של הרב וינגוט, רחוב האר"י 42.⁸⁸
- *65. הונגרישה – אינו קיים היום. טרם אותר.⁸⁹
- *66. בית מדרש 'בית משה וישראל' של הרב משה ליע – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹⁰
- *67. כולל דראהביטש (עם בית מדרש?) – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹¹
- *68. כולל בוקרעשט (עם בית מדרש?) – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹²
- *69. נובלי (?) – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹³
- *70. קרט (קרשר?) – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹⁴
- *71. ר' מוישלה – אינו קיים היום. טרם אותר.⁹⁵
- *72. בית כנסת של חסידי צ'רנוביץ – אינו קיים היום. ברחוב בר-יוחאי, טרם אותר.⁹⁶
87. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "בית כנסת מזריש מול השען ברגמן". חנות השען ברגמן (הוא משה הזיגמכר) הייתה בסמטת המדרגות היורדת מרחוב תרפ"ט לכיוון בית הכנסת יוסף קארו. אפשר שזהו בית הכנסת המתואר על ידי א"ז הלר אך הוא שכח את שמו (מספר 47). מזריטש – עיירה בגליציה, היום צפון-מערב אוקראינה. בשנת 1883 ייסדו יהודים ממזריטש את יסוד המעלה, יחד עם חלוצים מהיישוב הישן בצפת.
88. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "שטיבל של ר' זינדל (בבית הרב וינגוט)".
89. רשימת ד' קורן, ארכיון בית המאירי: "בית כנסת הונגרשה, בתי הונגרשה ב'ס". מכיוון שקורן מזכיר כבר את בית הכנסת ההונגרים שהיה ממערב לבית הכנסת קרלין (מספר 14), נראה שהיה עוד בית כנסת הונגרי שמקומו טרם אותר. דומה שאין זה בית הכנסת 'מנחם ציון דעעש זיבענבערג' (מספר 34), שהיה מוכר בשמות אלה ולא בשם הסתמי 'הונגרי'.
90. על פי אתרוג, עמ' 8: "בימ"ד בית משה וישראל של אדמור הרה"צ הר' משה ליע זצ"ל".
91. על פי אתרוג, עמ' 8; אולם אין ודאות שהיה מבנה ששימש כבית כנסת עם שם זה. דראהביטש (דרוהוביץ) – עיר בגליציה במחוז לבוב, היום מערב אוקראינה.
92. על פי אתרוג עמ' 8: "כולל בוקרעשט ע"י הר' אליעזר דוד במוהר"י שיחי"; אולם אין ודאות שהיה מבנה ששימש כבית כנסת עם שם זה.
93. ש' גרינברג, ארכיון בית המאירי: "ברחוב הזה יש נובלי (?), קרט [קרשר?], הרב מוישלה, עד כמה אני זוכר זה כבר מעל מאה שנים נהרסו".
94. ראו לעיל, הערה 93.
95. ראו לעיל, הערה 93. עדותו על הריסת בית הכנסת 'הרב מוישלה' מלמדת, לכאורה, שאין הכוונה לבית הכנסת של ר' משה הגר – רדוביץ (מספר 30), שמבנהו עומד ומתפקד עד היום.
96. לפי ויסבלום (לעיל, הערה 21, עמ' 52): "בדירתו [של ר' שלום אברהם לאזריס] אשר שימשה בסיס לביה"כ של חסידי צ'רנוביץ שחזיתה פנתה לרחוב החייקורא". החייקורא (חקורה, אזור פתוח) הוא שמו הישן של רחוב בר-יוחאי. זהו אזכור יחידי של בית כנסת של 'חסידי צ'רנוביץ'. חיים ידידיה ברייש (מידע בעל פה) מעלה אפשרות ששלום אברהם לאזריס הנ"ל הוא בנו – או, סביר יותר, חתנו – של ר' אברהם אלעזר רוקח, ומדובר בבית הכנסת צ'רנוביל (טשארנאביל, מספר 11, ולא

- 73.* "בחצר ליפא שארף ז"ל (?) – אינו קיים היום. טרם אותר (ברחוב חת"ם סופר 51, מדרום לבית חב"ד?)⁹⁷.
74. "מנין חסידי ברוסלבר בחצר סנדר טרוביץ" – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: דרך החסידים 16, קרוב לכיכר המגינים.⁹⁸
75. "ביהמ"ד הקדש אייזיק מאטיק (?) – אינו קיים היום. מיקום לשעבר: סמטת בית יוסף, ליד בית הכנסת יוסף קארו.⁹⁹

צ'רנוביץ), שהיה במקורו ביתו של ר' אברהם אלעזר רוקח, ובראשית המאה העשרים גר בו עדיין חתנו ר' שלום ולימד בו ילדים. אך הדברים האלה עדיין טעונים ליבון.

97. על פי י' גייגר, ארכיון בית המאירי. הקריאה אינה בטוחה. בית שארף (במלחמת השחרור ב-1948 הייתה שם 'עמדת שרף') היה בקצה הדרומי של רחוב חת"ם סופר, בגבול הדרומי של הרובע היהודי, היום מדרום לבית חב"ד (חת"ם סופר 51), מתחת (ממערב) לבניין עיריית צפת.

98. על פי י' גייגר, ארכיון בית המאירי. סנדר בן נתן טרוביץ (1877-1940), יליד אומן, עלה לצפת כתינוק. היה דמות מוכרת וראש קהילת חסידי ברסלב בעיר. ביתו של סנדר טרוביץ היה ברחוב דרך החסידים 16 קרוב לכיכר המגינים (היום תלמוד תורה של ברסלב, 'קדושת פנחס'; קירו האחורי של הבניין פונה לרחוב ברי-יוחאי). על פי ד' קורן (ארכיון בית המאירי), לידו היה בית הכנסת גלינר (לעיל, מספר 58).

99. על פי מפקד מונטיפיורי 1866 (הקריאה קשה): "ביהמ"ד הקדש ר' אייזיק (?) מאטיק (?), מקומו – כותל מפסיק בינו למדרש מרן הב"י" (הצעת קריאה של רבקה אמבון, מידע בעל פה). אמבון העירה ששמו של אייזיק מאוטיק מופיע גם במפקד 1849, אם כי לא כבעל הקדש.

תקצירים

זאב ח' ארליך (ז'אבו) וינון שבטיאל

כתובת 'שבת' ומערכת המסתור של חורבת קיסי (Qisi) –

לזיהוי של יישוב עלום שם בגליל התחתון

לפני מספר שנים התגלתה כתובת בת מילה אחת, 'שבת', חקוקה בסלע בסמוך ליישוב תמרת שבגליל התחתון. מפרסם הכתובת הניח שהיא באה לציין את קצה 'תחום השבת' של אחד משני היישובים היהודיים הסמוכים הדרומיים לכתובת, שהיו קיימים בתקופת המשנה והתלמוד, התקופה הביזנטית: שְׁמֶרוֹן ונהלל. אולם לפי כיוון הקריאה של הכתובת, אנו סבורים שהיא נועדה לתושבי יישוב שהיה קיים מצפון לכתובת, ולא מדרום לה. בסיוור שערנו מצאנו מצפון לכתובת חורבה ללא שם (רק בשלב מאוחר התברר שם המקום כיום, חורבת קיסי, בפי תושבי האזור ובמעט מפות מאוחרות). בחורבה נמצאה מערכת מסתור תת-קרקעית שתועדה ונבדקה על ידינו. מערכת זו משמרת עדויות מימי המרדיות ברומאים, והשימוש בה נעשה עד המאות השלישית-רביעית לספה"נ. מבנה המערכת ופרטים שונים בה הצביעו על כך שאכן מדובר ביישוב יהודי, שניתן לשייך אליו את הכתובת 'שבת'.

אף ששמו הקדום של היישוב לא השתמר בשמו העממי הנוכחי, חורבת קיסי, נראה לנו להציע לזהותו עם היישוב הקדום 'קטונית', שאותו זיהו חז"ל עם העיר המקראית 'קטת', עיר בנחלת שבט זבולון. הצעתנו נסמכת על העובדה כי עיר זו נזכרת בנשימה אחת יחד עם מספר ערים שזוהו במחקר עם אתרים הסמוכים לחורבת קיסי ושיוצרות עמה רצף יישובי אחד. כתובת השבת והממצאים הארכאולוגיים מסייעים לזיהוי זה.

אורן זינגבוים

מחשיבין על התחום –

דיון בסוגיה תלמודית מתוך ממצאי החפירה הארכאולוגית בחורבת עמודים שבגליל

הגמרא בשבת (קנ ע"ב) מתארת מצב שבו אדם מעוניין להגיע לאחר צאת השבת לשדותיו המרוחקים מעט מן העיר. כדי לחסוך זמן הוא יוצא מן העיר לקראת סוף השבת ומגיע עד קצה 'תחום השבת', מרחק אלפיים אמה מן היישוב. עם צאת השבת הוא לוקח יין מן הגת, מבדיל עליו וממהר להגיע לשדותיו.

תיאור הגמרא לכאורה אינו הולם את המציאות הארכאולוגית המוכרת, שבה הגותות נמצאות בשולי היישוב או בלב השטח החקלאי – אך לא במרחק אלפיים אמה מן היישוב. אולם מציאות דומה לזו המתוארת בגמרא עולה מתוך ממצאי חפירה ארכאולוגית שנערכה לאחרונה בחורבת עמודים בגליל. במאמר נסקור את הממצאים

שעלו מחפירה זו ונראה כיצד יש בהם כדי לסייע להבנת הראליה העומדת ברקע סוגיית הגמרא.

יהונתן יעקבס

השפעת הראליה הארץ ישראלית על פירושי רמב"ן לתורה

את פירושו לתורה כתב ר' משה בן נחמן (רמב"ן, 1194-1270) בהיותו בקטלוניה. באחרית ימיו עלה רמב"ן לארץ ישראל, בשנת ה' אלפים כ"ז (1267), והוא בן שבעים ושלוש. בשהותו בארץ הקודש עבר רמב"ן בצורה מדוקדקת ויסודית על פירושו לתורה, תיקן טעויות והוסיף קטעי פירוש חדשים. ניתן להצביע על מספר גורמים שהניעו את רמב"ן לתקן את פירושו או להוסיף עליהם. מאמר זה מתמקד בגורם אחד בלבד – נתוני ראליה חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל. גורם זה מעניין במיוחד מכיוון שניתן לראות בו את 'תורת ארץ ישראל' של רמב"ן, בעוד שגורמים אחרים היו עשויים להתגלות לרמב"ן גם בשהותו בקטלוניה או בכל מקום אחר. במאמר מפורטים בין השאר ידיעות גאוגרפיות חדשות, נופים חדשים, מנהגים חדשים ועניינים נוספים שהתגלו לרמב"ן בשהותו בארץ ישראל והשפיעו על פירושו. כל הקטעים שיידונו במאמר לקוחים מתוך התוספות לפירושו שנכתבו בארץ ישראל.

יוסף סטפנסקי

בתי הכנסת האשכנזיים בצפת במאות השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני

מן המקורות ההיסטוריים והעדויות בשטח עולה כי בין השנים 1778-1917 התקיימו ברובע היהודי בצפת בין שבעים לשמונים בתי כנסת ובתי מדרש ('קלויז'). רובם הגדול השתייכו לחסידים ומיעוטם לאשכנזים הפרושים. במאמר זה מובאת לראשונה רשימה מפורטת של שבעים וחמישה בתי הכנסת ובתי המדרש המוכרים לנו מתקופה זו, מיקומם בשטח (רק ארבעים וחמישה מהם זוהו, מתוכם חמישה עשר פעילים כבתי כנסת חסידיים עד היום) ומעט על נסיבות בנייתם ועל תולדותיהם. מסתבר שלמרות משבר רעידת האדמה של 1837, היישוב ברובע היהודי התאושש במחצית השנייה של המאה התשע עשרה והוקמו בו כמה עשרות בתי כנסת ובתי מדרש חדשים – רובם חסידיים תחת חסות חצרות האדמו"רים השונות שהיו במזרח אירופה. משבר מלחמת העולם הראשונה קטע פריחה זו וגרם לסגירתם ואף להחרבתם של בתי כנסת רבים, ובמהלך מאה השנים שחלפו מאז מקומם המדויק של חלק גדול מהם אבד. במחקר זה זוהו מחדש אחדים מאתרי בתי הכנסת ה'אבודים', אך רבים עדיין מחכים לזיהוי בשטח ולהמשך מחקר שישפוך אור על קורותיהם.

בנימין פוריס

הנוכחות היהודית בעיר לוד בשנים 1886-1947

במשך מאות שנים ועד שלהי המאה התשע עשרה נפקד מקומה של קהילה יהודית מהעיר לוד. בשנות העלייה הראשונה נעשו מספר ניסיונות לשנות מצב זה, הן מוסדיים הן פרטיים. זאת מתוך רצון ליישב משפחות יהודיות בלוד וליצור בעיר דגם של התיישבות עירונית חדשה, ואולי אף להרחיב את מרחבי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. ניסיונות אלו נועדו גם לפתוח אפשרויות תעסוקה נוספות עבור עולים שהיו בעלי מלאכה וסוחרים. הניסיונות השונים בוצעו ביזמה או בליווי חלקי של 'חובבי ציון' ושל אגודת 'למען ציון', אך כשלו לבסוף. גם יזמות פרטיות שונות התעוררו בלוד באותן שנים, וחלקן אף צלח לזמן קצר, כאשר בעיר הוקמו בית בד ושתי טחנות קמח בבעלות יהודית ונוסדה מעין קהילה קטנה. בתקופת המנדט הייתה בעיר נוכחות מוגברת של יהודים פועלי רכבת אשר סבלו מהמתח הלאומי שפרץ בתקופה זו. לעומת זאת, התיישבות קבע יהודית בעיר כמעט שלא הייתה קיימת עוד בשנים אלו.

ימימה חובב

"מבלעדי לא תדעו כלל מאורחות חיי": מכתבי נעמי שפירה –

חובשת ורוקחת בגליל, 1911-1913

נעמי שפירה הייתה בת למשפחה ציונית שעלתה ארצה בתקופת העלייה הראשונה והתיישבה בזכרון יעקב. במהלך השנים 1911-1913 שימשה שפירה כרוקחת וכחובשת בכינרת ולאחר מכן בסג'רה. בתקופה זו כתבה עשרות מכתבים להוריה, שמהם ניתן ללמוד רבות על ההתיישבות בגליל באותן שנים. במכתביה היא מתארת את הווי חיייה היום-יומי ומאירה היבטים שונים של המציאות החומרית במושבות ובחוות בגליל, של מצב הבריאות והתפתחות הרפואה, של מצב התקשורת ביישוב ושל החינוך, התרבות וחיי הדת. עוד ניתן ללמוד מן המכתבים על תפיסותיה המגדריות של שפירה, שיש בהן ניצנים של הבניית זהות נשית חדשה, וכן על הזהות החברתית המורכבת של בת הדור השני לעלייה הראשונה, החיה ופועלת לצד חלוצי העלייה השנייה.

יואל אליצור

עין דור ושלשת הנפת – תגובה למאמרו של חיים לחמיש

מאמרו של חיים לחמיש על 'שלשת הנפת', שהופיע בגיליון יח של **על אתר**, הוא גרסה שנייה של רעיון שהעלה הוא עצמו בעל פה במהלך שיעור שהעברתי לפני שנים אחדות. אני מבקש לטעון כאן בעד גרסתו הראשונה של לחמיש.

הדיון נוגע לביטוי עמום המופיע בסופו של פסוק ביהושע: "וַיְהִי לַמָּנֶשֶׁה בַּיָּשָׁכָר וּבְאֶשֶׁר בֵּית שָׁאֵן וּבְנוֹתֶיהָ וַיְבַלְעֵם וּבְנוֹתֶיהָ וְאֵת יִשְׁבִּי דָאֵר וּבְנוֹתֶיהָ וַיִּשְׁבִּי עֵין דֹּר וּבְנוֹתֶיהָ וַיִּשְׁבִּי תַעֲנָךְ וּבְנוֹתֶיהָ וַיִּשְׁבִּי מִגְדוֹ וּבְנוֹתֶיהָ **שְׁלֹשָׁת הַנָּפֶת**" (י"ז, יא). לפי הגרסה הראשונה של לחמיש, הכתוב מונה כאן שש ערים שנוספו על נחלת מנשה מתוך שטחיהם של יששכר ואשר, והוא מחלק אותם בין שתי נפות – שלוש ערים בכל נפה. אותה תבנית אנו מוצאים בוויקרא כ"ד, ה-ו: "וְלִקְחָתָּ סֵלֶת וְאַפִּיתָ אֹתָהּ שְׁתֵּים עָשָׂר חִלּוֹת... וְשָׂמָתָּ אוֹתָם שְׁתֵּים מַעֲרָכוֹת שֶׁשׁ הַמַּעֲרָכֹת".

ראובן גפני

בין קרקוב לקבר רחל:

עוד על תכנית בית הכנסת של מאיר בן אורי בכפר עציון, 1945

מאמר קצר זה, המוקדש אף הוא לתכניות השונות להקמת בית כנסת של קבע בכפר עציון לפני מלחמת העצמאות, מהווה תוספת על המאמר המפורט בנושא זה שפורסם בגיליון יח של **על אתר**.

המידע החדש המופיע במאמר זה מבוסס על מסמכים מתוך עיזבוננו של האדריכל מאיר בן אורי ומתמקד בתכניתו המוקדמת לבית הכנסת משנת 1946. זו הושפעה ממראהו הקלסי של קבר רחל ומשקפת נאמנה את שיטתו הרחבה של בן אורי, שלפיה תכנון בתי הכנסת בארץ ישראל המתחדשת ראוי לו שיושפע מנופיה של הארץ וממראם של מבנים היסטוריים הניצבים בה לאורך מאות שנים.

it twelve loaves... Place them in two rows, six to a row (shesh ha-ma'arekhet)".

Reuven Gafni

Between Cracow and Rachel's Tomb: More on the Synagogue Plan of Meir Ben Uri for *Kfar Etzion*, 1945

This short article, also about the various plans for building a permanent synagogue in *Kfar Etzion* before the War of Independence, is an appendix to a detailed article on this topic in *Al Atar* 18.

The new information in this article is based on documents from the legacy of the architect Meir Ben Uri and focuses on his early plan for the synagogue, dating from 1946. This plan was influenced by the classic appearance of the Tomb of Rachel and faithfully reflects Ben Uri's general approach, according to which synagogues in the renewed Eretz Israel should be influenced by local scenery and the centuries-old historical buildings that remain standing.

Yemima Chovav

**‘Otherwise You Would Not Know at All about My Way of Life’:
The Letters of Naomi Shapira – A Nurse and Pharmacist in the Galilee,
1911-1913**

Naomi Shapira was the daughter of a Zionist family who moved to Eretz Israel in the period of the first Aliyah and settled in Zichron Yaakov. Between 1911 and 1913 she served as a pharmacist and nurse in Moshavat Kineret and afterwards in Sejera. During that time she wrote dozens of letters to her parents, from which a great deal can be learned regarding the Jewish settlement of the Galilee. In the letters she describes her daily life, providing information about different aspects of material reality in the moshavot and farms in the Galilee, health and medical treatment, communication, education, culture and religious life. The letters also reveal Shapira’s ideas on gender, which carry the buds of a new female identity, as well as the complex identity of the daughter of the First Aliyah, living and working with the pioneers of the Second Aliyah.

Yoel Elitzur

**Ein Dor and Shloshet Hanafet –
A Response to the Article by Haim Lahmish**

The article by Haim Lahmish on shloshet hanafet that appeared in Al Atar 19, is a second version of an idea that he proposed orally several years ago during a course I gave. I would like to express my support for Lahmish's previous interpretation.

The discussion concerns an obtuse expression at the end of Joshua 17:11 – “Within Issachar and Asher, Manasseh possessed Beth-shean and its dependencies, Ibleam and its dependencies, the inhabitants of Dor and its dependencies, the inhabitants of Ein-dor and its dependencies, the inhabitants of Taanach and its dependencies, and the inhabitants of Megiddo and its dependencies: these constituted three regions (shloshet hanafet)”. According to Lahmish’s first interpretation, Scripture recounts here six cities that were added to the patrimony of Manasseh from the territories of Issachar and Asher, dividing them into two regions, three to a region. A similar construction appears in Lev. 24:5-6: “You shall take choice flour and bake of

(‘kloyz’) in the Jewish quarter of Safed. Most of them belonged to Hassidim and a minority to the Ashkenazi Prushim. This article presents a detailed list of 75 synagogues and study halls that are known from this period, the location of 45 (15 of which are still functioning as Hassidic synagogues today), and some information on the circumstances in which they were built and their histories. It turns out that despite the crisis that followed the earthquake of 1837, the community in the Jewish quarter recovered in the second half of the nineteenth century and dozens of new synagogues and study halls were constructed – most of them Hassidic under the auspices of the various Hassidic courts in Eastern Europe. The crisis of World War I brought this flourishing to an end and led to the closure and even destruction of many synagogues; in the course of the century that followed even the location of some of them was lost. In this study the location of some of the ‘lost’ synagogues was identified, but that of many others remains to be clarified in the course of future research that will shed light on their history.

Benjamin Poris

The Jewish Presence in Lod, 1886-1947

Until the late nineteenth century there was no Jewish community in Lod for centuries. During the First Aliyah a number of attempts were made both by individuals and organizations to change this situation. The organizations wanted to settle Jewish families in Lod and to create a new model of urban Jewish settlement, and even to expand the areas in which Jews were living in Eretz Israel. These efforts were meant also to provide additional occupational opportunities for olim who were artisans and traders. These efforts were undertaken with the support or at least partial support of ‘Hovevei Zion’ and the ‘Lema’an Zion’ Association, but in the end they met with failure. Various private initiatives were undertaken in Lod at the same time, and some of them even succeeded briefly, establishing an olive press and two mills owned by Jews and even a small community. During the British Mandate there was a greater presence of Jewish railway workers, who suffered from the national tension at the time. However, permanent Jewish presence hardly existed at all in those years.

order to save time he leaves town towards the end of the Sabbath and reaches the edge of the 'Sabbath area', 2000 cubits from town. At the end of the Sabbath he takes wine from the winepress, recites the Havdalah prayer that concludes the Sabbath and hurries to his fields.

This Talmudic description does not conform to the archeological reality as we know it, in which the winepresses are at the edge of the settlement or in the middle of the agricultural area – but not a distance of 2000 cubits from town. However a situation that resembles the one described in the Talmud may be found in a recent archeological excavation in Hurvat 'Amudim in the Galilee. In the article we present the findings from this excavation and show how they help to understand the reality behind the Talmudic passage.

Jonathan Jacobs

The Influence of the Reality in Eretz Israel on Ramban's Commentary on the Torah

Rabbi Moses b. Nahman (Ramban or Nahmanides, 1194-1270) wrote his commentary on the Torah while still living in Catalonia. In 1267, at the age of 73, he moved to Eretz Israel. There he revised his commentary thoroughly making corrections and emendations. A number of factors led Ramban to correct the commentary or add to it. This article concerns only one factor – new elements of reality that became known to Ramban only after his arrival in Eretz Israel. These elements are particularly of interest because while Ramban might have made other kinds of corrections in Catalonia or elsewhere, they may be regarded as his 'Eretz-Israel teaching'. The article lists, among other things, new geographical information, scenery, customs and additional matters that Ramban learned in Eretz Israel and had bearing on his commentary. All of the passages discussed in the article are taken from the additions to his commentary that were written in Eretz Israel.

Yosef Stepansky

Ashkenazi Synagogues in Safed in the Eighteenth and Nineteenth Centuries – A Preliminary Study

From the historical sources and from evidence in site it is clear that between 1778 and 1917 there were between 70 and 80 synagogues and study halls

SUMMARIES

Ze'ev Erlich (Jabo) and Yinon Shvitiel

The 'Shabbat' Inscription and the Hiding Places of Hurvat Qisi – Towards Identifying an Unnamed Settlement in the Lower Galilee

A few years ago a one-word inscription – Shabbat – was discovered, engraved on a rock near Timrat in the Lower Galilee. The publisher of the inscription presumed that it served to demarcate the extent of the 'Sabbath area' of one of the Jewish settlements south of the inscription, that existed at the time of the Mishna and Talmud, the Byzantine period: Shimron and Nahalal. However, judging by the direction from which the inscription can be read, in our opinion it was intended for the residents of a village north of the inscription and not to its south. Surveying the area we found north of the inscription ruins of an unnamed village (which only later turned out to be called Hurvat Qisi today, according to local residents and some late maps). In the ruins we found and examined underground hiding places. This complex preserved evidence from the rebellions against the Romans, and was used until the third-fourth centuries C.E. The structure of the complex and various details indicate that this was in fact a Jewish settlement to which the inscription shabbat could have belonged.

Even though the former name of the settlement was not preserved in the popular name of the extant ruins, Hurvat Qisi, we regard reasonable to identify it with the ancient Qatonit, which the sages associated with the biblical town Qatat, belonging to the tribe of Zebulun. Our proposal relies on the fact this town is mentioned together a number of towns that have been identified in research with others near Hurvat Qisi, forming a continuous populated area. The Shabbat inscription and other archeological findings contribute to this identification.

Oren Zingboym

'Accepting the Dark in the Area' – A Discussion of a Talmudic Passage on the Basis of Archeological Findings in Hurvat 'Amudim in the Galilee

The Talmud (Shabbat 150b) describes a situation in which a person wants to get to his fields, which are a distance from town, at the end of the Sabbath. In

TABLE OF CONTENTS

The ‘ <i>Shabbat</i> ’ Inscription and the Hiding Places of Hurvat Qisi – Towards Identifying an Unnamed Settlement in the Lower Galilee – Ze’ev Erlich (Jabo) and Yinon Shivtiel	5
‘Accepting the Dark in the Area’ – A Discussion of a Talmudic Passage on the Basis of Archeological Findings in Hurvat ‘Amudim in the Galilee – Oren Zingboym	25
The Influence of the Reality in Eretz Israel on Ramban’s Commentary on the Torah – Jonathan Jacobs	37
Ashkenazi Synagogues in Safed in the Eighteenth and Nineteenth Centuries – A Preliminary Study – Yosef Stepansky	57
The Jewish Presence in Lod, 1886-1947 – Benjamin Poris	91
‘Otherwise You Would Not Know at All about My Way of Life’: The Letters of Naomi Shapira – A Nurse and Pharmacist in the Galilee, 1911-1913 – Yemima Chovav	113
 <i>Notes and Responses</i>	
Ein Dor and Shloshet Hanafet – A Response to the Article by Haim Lahmish – Yoel Elitzur	143
Between Cracow and Rachel’s Tomb: More on the Synagogue Plan of Meir Ben Uri for <i>Kfar Etzion</i> , 1945 – Reuven Gafni	147
Hebrew Summaries	149
English Summaries	I

©

All Rights Reserved

Herzog College Press – Tevunot

Herzog College

Alon Shevut 9043300

Tel. 02-9937333

Fax 02-9932796

tevunot@herzog.ac.il

ISSN 0793-5315

‘AL ’ATAR

JOURNAL OF LAND OF ISRAEL STUDIES

19 – Kislev 5777

Herzog College Press – Tevunot